

Kosáry Domokos:

1815 történetirodalmának kritikájához

„Europa libertati asserta”: Horváth Mihály, a XIX. századi magyar nemzeti-liberális történetírás legjelentősebb alakja iróniával idézi 1815 mérlegeléskor e jelszót, amelyet a francia háborúban résztvett Habsburg-katonák emlékkeresztje viselt magán. S mindjárt hozzá idézi a liberális ellenzékét képviselő Deák Ferenc szavait is az 1848 előtti magyar reformkorszak politikai harcaiból: „E kis emlékjelek ércbetűi némán, de hathatósan emlékeztettek a fejedelmi szó szentségére.” A francia forradalom eszméi ugyanis (folytatja Horváth) nem tűntek el nyomtalanul. A kibontakozó nemzeti mozgalmak segítségét a feudális abszolutista uralkodók is igénybevétték a Napóleon elleni nagy háborúban. A bécsi kongresszus tehát arra lett volna hivatva, hogy „mind a hatalom igazságos felosztása, mind a nemzetiségek méltányos kielégítése” által fektesse „állandó, tartós alapokra” az európai békét, és liberális alkotmányokat adjon. A kongresszus azonban „egészen eltéveszté a célt, melyre törekednie kellett volna”, a fejedelmek elfeledték a veszély pillanatában tett alkotmányos ígéreteiket.¹

Horváth persze maga is tudta, hogy a bécsi kongresszus vezető szereplői milyen társadalmi és politikai erőket képviseltek, és hogy a nemzetiségek felszabadítása és liberális alkotmányok osztogatása mennyire nem volt tőlük várható. Hozzátette tehát, hogy a bécsi kormány saját érdekeit is megfelelőbben szolgálta volna, ha „a rideg kényuralom restaurációja” helyett jobban szem előtt tartja „a nemzetiség elvét s a népek jogait”.² Következő, 1863-ban írt munkájában pedig már továbbmenve pontosabban meg is határozta, mi szerinte az a másik, jobb megoldás, amelyet Bécsnek, legalábbis a Habsburg-monarchia saját határain belül, választania kellett volna. Azután (olvassuk), hogy a német-római császárság nem volt többé visszaállítható, a Habsburgok birodalmához nem lehetett már „alapul tekinteni a német nemzetiséget, mely legfőlegb egy ötödét tette a monarchia népességének”. Ha az uralkodóház egységes elv alapján akarta újjászervezni országait, akkor ahhoz az 1806-i tervhez kellett volna visszatérnie, „mely szerint a módosítandó magyar alkotmány az egész monarchiára kiterjesztetnék s ennek középpontjává Magyarország, székvárosává Budapest tétetnék”.³ Horváth ezután különböző érvekkel próbálja valószínűsíteni, hogy 1815-ben ez kedvező megoldásként kínál

¹ *Horváth Mihály: Magyarország történelme. VIII. köt. Pest. 1873², 477, 480. l. (az első kiadás: 1863). A szerzőről újabb, összefoglaló jellemzés: Pamlényi Ervin: Horváth Mihály. Bpest. 1954.*

² *Horváth M.: i. m. 481. l.*

³ *Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történetéből. I. Bpest. 1886³, 15. sk. l. (E munka első kiadása: Genf. 1864.)*

kozott. Először is, mondja, „az újjászervezésnek csak is ez volt egyetlen helyes módja, mely erőszakos rázkódások nélkül kivihető lett volna”. Azután „nem is hiányzának Bécsben státusférfiak, kik ennek világos belátásával jóakaratot párosítva, nem kételkedének határozottan állítani, hogy a monarchia érdeke múlhatatlanul követeli a kormány s udvar székének Bécsből Budára áttételét”. Sőt maga Metternich is „hajolni látszék eleinte a monarchia illetén újjászervezésére”. Ezt indokolták volna, morálishan, a magyarok „érdemei”, hiszen ők segítették valaha győzelemhez Habsburg Rudolfot, ők mentették meg Mária Terézia trónját 1741-ben, ők nyújtottak a Habsburgoknak végső menedéket Napóleon elől. De mégjobban indokolták volna a politikai érdekek. A német-római császárság megszűnte után a Habsburg-hatalom súlypontjának keletre kellett áthelyeződnie, abban az irányban, amelyet számára a Duna vonala természetesként kijelölt. Az új monarchia elsősorban mint dunai birodalom számíthatott jövőre. Úgy, ha felszámolja németországi ambícióit és a Duna középső medencéjében találja meg természetes központját, Magyarországon, amint az már Savoyai Jenő és Kaunitz elképzeléseiben is felmerült. Horváth még egy német politikai röpiratot is idéz, egy orosz diplomata tollából, amely szerint itt nem a dinasztia német eredetét vagy német bürokráciáját kellett volna döntő érvnek tekinteni, hanem a birodalom földrajzi helyzetét, amely a különböző népeket összefűzte, és főleg a Dunát, amelynek Napóleon is felismerte fontosságát, és amely, „mint a monarchia élettere előre megszabta annak politikai irányát is”.⁴ Horváth ezt a súlypont-áthelyezést, mint 1815 egyik elképzelhető megoldását, visszamenőleg is helyesli, csak a magyar országgyűlés hozzájárulását köti ki hozzá, utólag, feltételként. Mintha csakugyan idáig érték volna a dolgok. S mintha e megoldást, mint lehetséges alternatívát, 1815 körül valóban komolyan mérlegelték volna.

Horváth Mihály kitűnő történész volt, aki jelentős, jól tájékozott és nagyhatású művekben úttörőként képviselte a polgári-nemzeti haladás eszméit a Habsburg-abszolutizmus és a magyar feudalizmus retrográd hagyományaival szemben. Arról, ami 1815-ben tényleg végbement, lényegében véve, sőt: amennyire az adatok akkori ismerete lehetővé tette, sokhelyt részletekben is helyes képe volt. De midőn 1815 európai rendezésének mérlegelésékor a meg nem valósult, az elmulasztott lehetőségekről beszél: felismerhetően saját korának, és pontosabban: azon társadalmi osztálynak, a polgárosult, liberális magyar nemességnek utólagos törekvéseit, vágyait, reményeit vetíti vissza a múltba, amelynek ügyét ő maga is képviselte. Mert nem nehéz kimutatni, hogy érvei, közelebbről megnézve, nem bizonyulnak megalapozottnak, sőt több ponton saját, más, történeti megállapításaival is ellentétben állanak. Itt van mindjárt az az állítólagos 1806-i terv, amelyhez, szerinte, 1815-ben vissza kellett volna Bécsnek térnie. Gentz Frigyes egyik levelében, az Ausztria 1805-i veresége, Tirol elvesztése utáni, kétségbeejtőnek tűnő helyzetben, valóban felbukkant az a gondolat, hogy a Monarchia katonai és politikai újjászervezéséhez, a francia fenyegetéssel szemben, új, védettebb központot lehetne Magyarországon találni.⁵ Csakhogy itt valaminő stratégiai visszavonulásról volt szó, védhető bázis megteremtéséről Napóleonnal szemben, nem új, keleti

⁴ Uo. I. 15—17. l. (Az idézett röpirat: Europas Kabinete und Allianzen. Vom Verfasser der Pentarchie.)

⁵ *Gustav Schlesier* (hg.): Briefwechsel zwischen Gentz und Johannes Müller. Mannheim. 1840. 244—245. l.

orientációról és a németországi igények felszámolásáról. Gentz nem az összbírodalmat akarta, Magyarország mintájára, rendi alkotmánnyal felruházni, hanem ellenkezőleg: Magyarország számára akart (mint írja) új „alkotmányt”, vagyis valószínűleg olyan új kormányformát kidolgozni, amely a magyar rendi különállást, önállóságot számolja fel a Habsburg-abszolutizmus óhajai szerint. 1815-ben, a napóleoni veszély letűntével, maga Gentz sem gondolt többé olyasmire, ami 1806-ban is csak múló ötlet volt csupán. Levele azonban utóbb, midőn napvilágot látott (1840), nagy figyelmet keltett a magyar liberális ellenzék körében, ahol ekkor már valóban kezdett meghonosodni a hungarocentrikus monarchia elképzelése, az a politikai program, hogy a Habsburg-hatalom súlypontját Magyarországra kellene áthelyezni. De nézzük tovább Metternich és a bécsi udvar állítólagos (legalábbis kezdeti) hajlandóságát egy ilyen megoldást illetően 1815 küszöbén. Maga Horváth Mihály fejtette ki másutt,⁶ a leghatározottabb bírálat kíséretében, mennyire azon volt Metternich, már 1813-tól kezdve, hogy a Napóleon elleni küzdelemből „minden nemzeti elemet kiirtson”, és hogy „a szabadságháborút a fejedelmi autokratia háborújává tegye”, mennyire igyekezett a koalíció egészében, a chaumonti szerződésben is e politikának érvényt szerezni, mennyire helytelenítette Stein német nemzeti céljait eleinte éppúgy, mint utóbb I. Sándor cár „szeszélyes szabadelvűségét” meg IV. Frigyes Vilmos porosz király egyébként soha be nem váltott ígérését arra, hogy alkotmányt ad országának. Bécs valóban nem ígért semmit (s így nehéz is szemére vetni ígérétének megszegését): Metternich és I. Ferenc az alkotmányosságot is forradalmi eltévelyedésnek tekintette, „a reactio, az ellenforradalom, a helybenmaradás és legitimitás” elvét képviselte, és nem volt hajlandó sem a fejedelmi abszolutizmusról, sem a német államok közti vezető szerepről lemondani. Horváth Mihály egyenesen túlozva mondja, hogy ez a bécsi politika volt az az alap-képlet, amelyet azután a bécsi kongresszus egész Európára általánosított, mintha más országok uralkodó körei nem hasonló tendenciát képviseltek volna, és mintha csak a Habsburg-udvar befolyása jutott volna érvényre abban, hogy a kongresszus „a népeket jogtalan, csak engedelmeskedni köteles tömegeknek tekintve... a réginnél még szigorúbb, kiméletlenebb kényuralom alá törekedett vetni”.⁷ Ez a jellemzően nemzeti-liberális hangszerelésű kritika már önmagában véve is ellentmond azon feltételezésnek, hogy Metternich akár „eleinte” is a magyar rendi alkotmány kiterjesztésével, Magyarország mint központ körül óhajtotta volna újjászervezni a Habsburg-monarchiát.

Nemzeti mozgalmak (vagy pontosabban: vezető osztályaik) mindig nehezen tudják saját kezdeteiket, előzményeiket reálisan mérlegelni. Önkéntelenül önmagukkal, saját erőviszonyaikkal, saját problémáikkal számolnak a múltban. Ez áll arra a polgárosuló, liberális magyar köznemességre is, amely 1848-ban élére állt a polgári forradalomnak, vezette a nemzeti szabadságharcot, majd, miután részben és egy ideig a Kossuth-emigráció politikájának sikerében reménykedett, mind közelebb jutott az Ausztriával való kiegyezés gondolatához. Horváth Mihály is lényegében véve ezt az utat járta meg: 1849-ben, Magyarország függetlenségének kikiáltása után, Kossuth oktatásügyi minisztere volt. 1863-ban még svájci emigrációban írta művét, de már láthatólag leszámolt a teljes függetlenség gondolatával, s helyette visszatért 1848 tava-

⁶ Horváth M.: i. m. VIII. köt. 477–479. 1.

⁷ Horváth M.: i. m. I. köt. 18–19. 1.

szának (akkoriban nagyrészt még Kossuth által is osztott) politikai elképzeléseihez arról, hogy Magyarországnak a Habsburg-monarchia keretén belül kellene nagyobb súlyú, vagy éppen központi szerephez jutnia.⁸ E program felújításának gondolata, a Habsburg-hatalom dunai hivatásáéval egybekötve, persze nem itt, a Kossuth-emigráció soraiban bukkant fel először. Itt ez már inkább az emigráció politikai válságának volt jele. Elsőnek Kemény Zsigmond, a konzervatív-liberális író és publicista, a forradalom, Kossuth és az emigráció politikai ellenfele és keserű bírálója fejtette ki 1851-ben, Pesten kiadott röpiratában, hogy a Habsburg-hatalomnak nem Németországban és Itáliában kell hegemoniára törnie, vagyis nem Schwarzenberg herceg politikáját követnie azon nagynémet egység létrehozása érdekében, Habsburg-vezetés alatt, amelybe így, a monarchiával együtt, Magyarország is belesodrónék, hanem Kelet-Európában, a Duna völgyében kell valóban vezető, aktív szerepet vinnie. Már itt, Kemény iratában megtaláljuk ugyanezen hivatkozást Savoyai Jenő keleti politikájára, Gentz 1806-i tervére éppúgy, mint azon új, központi szerepre, amely az ő tanácsaik megfogadása, a politikai súlypont-áttolás végrehajtása esetén Magyarországra várna. Másutt már kimutattuk, hogy ez a program így, felújítva, a forradalom után, nem egészen ugyanazt jelenti, mint azelőtt.⁹ A magyar nemesség 1848/49 nemzetiségi konfliktusainak hatása alatt, fokozott mértékben kezdte félteni nemzeti hegemoniáját a régi, történelmi határokon belül. Ezért óhajtott Kemény a Habsburg-monarchia számára oly erős pozíciót keleten, hogy más, szomszéd (szerb, román) nemzeti törekvések a balkáni török uralom megszűnése után se válhassanak a magyarországi és erdélyi magyar hegemonia számára veszedelmessé. Ezért appellált azon kelet felé irányuló, osztrák politikai ambíciókra, amelyeknek (mint János főherceg naplójából látni) már előbb, 1815 körül is akadtak hívei, de amelyeket igazán éppen akkor, az 50-es években hoztak előtérbe az osztrák nagyburzsoázia érdekei. Horváth Mihály persze utóbb sem foglalt el Keményével mindenben azonos álláspontot. Nála mindvégig progresszívebb maradt. De kétségkívül ő is ahhoz a tendenciához hajlott át, amely bizonyos feltételek közt kész volt megegyezni Ausztriával.

A XIX. század második felében, 1848, 1859 és 1866 után, a magyar uralkodó osztályok már rá tudták szorítani Ausztriát, hogy feltételekbe menjen bele, egyezkedésre kényszerüljön. 1815-ben azonban nem. De még kísérletet sem tettek rá. Ez, mint határozott program, részükről sem merült fel akkor. Igaz, 1790-ben, a francia forradalom kezdő szakaszának visszhangjaként, az árútermelés útjára lépő köznemesség nemzeti mozgalma már igen határozottan fellépett az önálló állami lét tényleges attributumainak követelésével, az ország önrendelkezésének, a politikai és gazdasági alárendeltségből való felemelésének programjával. E mozgalom azonban, bár szívesen alkalmazta Rousseau és a francia felvilágosodás érveit, néhány reformer elképzeléseitől eltekintve megmaradt a feudalizmus korlátai között, és így sem elég erősnek, sem tartósnak nem bizonyult. Utóbb, 1830 után, midőn a feudalizmus válsága tovább éleződött, és a kapitalizmusra való áttérés feltételei jobban kialakultak, a polgárosodó nemesség újabb, ifjabb nemzedékei már a polgári reform tálján, megnőtt erőkkkel, eredményesebben léptek fel a nemzeti önállóság programjával, amelyet azután 1848 forradalma váltott valóra. 1815 azonban éppen

⁸ *Hajnal István*: A Batthyány-kormány külpolitikája. Bpest. 1957.

⁹ *Kosáry D.*: Kemény és Széchenyi 1849 után. Bpest. 1963 (kny. Irodalomtörténeti Közlemények 1963, 2. sz.).

e két mozgalom: a régi és az új közé esett. A nemesség hamar meghátrált a forradalom újabb fejleményei előtt. 1792-ben már Franciaország ellen fogott kezét az udvarral. S ettől kezdve, a magyar jakobinus-vezetők, demokratikus értelmiségiek kivégzésétől, bebörtönözésétől (1795) sem különösebben zavartatva, de a háborús konjunktúra előnyeit élvezve, hosszú évek során át, mindvégig adta a katonát, pénzt, terményt a Habsburg-udvar francia háborúihoz. Napóleon ellen is, aki 1809-ben hiába biztatta őt Magyarország függetlenségének kivívására. Még azután is, hogy a vesztett hadjáratokkal elhatalmasodó pénzügyi válság nyomán repedések (1807), majd nyílt törések (1812) mutatkoztak az udvar és nemesség közös frontján. Még országgyűlésen kívül is. I. Ferenc a lipcsei csata idején, 1813 őszén, újabb segítséget kért a „hű magyar nemzettől” (vagyis a devalváció ellen tiltakozó és ezért meggyűlölt nemességtől) a monarchia épsége és a trón méltósága érdekében, hozzátéve: „a jelen körülmények nem engedik, hogy a segílyt országgyűlésen tárgyaljuk, hová azt egyébiránt tartozónak kegyelmesen elismerjük”, de hiszen a rendek „különben is bőszes bizonyosságait bírják, hogy alkotmányukat fenntartani öszintén akarjuk”. S bár a jelek éppen az ellenkezőjét bizonyították (az udvar a legszívesebben a nyílt abszolútizmust vezette volna be Magyarországon), a megyék, mint a nemesség politikai szervezetei, szerencsekívánatokkal halmozták el az udvart katonai sikereiért, azon alkalomból, hogy (mint Pest megye írta) „a szilaj ellenség... saját határai közé szorítottatott s a független nemzetek megigázására célzó törekvései saját veszedelmére fordítottak”. S a különleges helyzetre hivatkozva országgyűlésen kívül, önkéntes megajánlás formájában adták össze, amit az uralkodó kívánt tőlük. Pest megye, huzgóságában, még a kívántnál többet is beszedett. A megyék az I. Ferenc által 1814 novemberében kért, újabb 60.000 újonc kiállítását is megkezdték, és csak azért nem fejezték be, mert közben a szövetségesek bevonultak Párizsba és a háború végetért. S midőn Napóleon visszatért, 1815. március 29-én I. Ferenc ismét segélynyújtásra hívta fel a magyar rendeket, azok újra eleget tettek e kívánságnak, halaszthatatlan szükségre hivatkozva újra országgyűlésen kívül. A magyar nemesség e politikai magatartása akkor is tény marad, ha számolunk azzal, hogy soraiiban tovább élt, sőt növekedett az ellenérzés a bécsi udvar abszolútista törekvéseivel szemben. Akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy 1815 után, a háború befejeztével, a közös front felbomlott, és hogy főként a nemzetközi erőviszonyok alakulása miatt nem tudta a nemesség a frissen restaurált Habsburg-hatalommal szemben elégedetlenségét kifejezésre juttatni. Akkor is, ha tudjuk, hogy az egykorú alkalmi irodalom tollforgatói, akik beszédek, cikkek, röpiratok, versek egész sorában, kórusban ünnepelték a Habsburgok és szövetségeseik győzelmét, Franciaország és Napóleon bukását vagy I. Ferenc diadalmas hazatérését Bécsbe 1814 júniusában, a szívek mélyén élő tendenciák közül csak olyanoknak adtak kifejezést, amelyek az adott helyzetnek, az adott hazai és nemzetközi erőviszonyoknak és a „hivatalos” kívánalmaknak megfeleltek. Magyarország a Habsburg-hatalom egyik fontos anyagi és katonai bázisának meglehetősen passzív szerepét játszotta, és nem olyan önálló vagy legalább vitát ébresztő tényező, amely a monarchia egészének átalakítását igényelte volna vagy éppen nemzetközi fórum elé kerülhetett. Paraszt-katonái és nemes tisztjei a császári hadvezetés parancsai alatt harcoltak messzi Itália vagy Franciaország földjén. Aulikus mágnásai fényes öltözetben, de néma szerepben pompáztak a bécsi kongresszus főrendű statisztái között. A polgári átalakulás időszakájának eljövendő vezetői ifjú kezdők

még, ha nem gyermekek. Széchenyi István, aki majd a liberális reformot kezdeményezi, mint a bajor király kísérői közé beosztott, huszonkét éves császári huszárcapitány örökíti meg, korai naplójegyzeteiben, benyomásait a bécsi kongresszusról. Látja Sándor cárt, amint hozzáértően osztályozza a magyar nőket, hogy melyik az „angyali”, az „ördögi”, vagy éppen a „kokett” szépség. De mitsem tud a kulisszák mögötti küzdelmekről és döntésekről. Metternich megbízásából utazik a nápolyi udvarba, a császári sereg soraiban harcol Murat ellen, és csak 1815 őszén, első angliai útján kezd ráeszmélni, hogy a polgári társadalom fejlettebb és jobb, mint a feudális.¹⁰ Wesselényi Miklós, utóbb a harmincas évek ellenzéki mozgalmának vezéralakja, az ifjú szemlélők soraiból figyeli még, milyen öltözékben nyitja meg az 1814 őszén I. Ferenc és a porosz király társaságában Magyarországra, Pestre látogató orosz cár a nádor táncestélyét.¹¹ Hg. Esterházy Pál, 1848 magyar „külgügy-minisztere”, Metternich ifjú bizalmasaként vett részt 1814-ben a francia diplomáciai tárgyalásokon, a châtilloni konferencián, majd lett utóbb Ausztria nagykövete Londonban,¹² igaz, hogy ő utóbb is csak látszólag, taktikából és átmenetileg, az 1848 őszi válságig szolgálta a forradalomból született magyar kormányzat ügyét. Beöthy Ödön¹³ és Csányi László¹⁴, utóbb a Bihar illetve Zala megyei ellenzék vezető alakja, majd a forradalom neves kormánybiztosa, sok más ifjúval együtt a Habsburgok seregében harcolt Napóleon ellen, német, francia földön. Az új nemzedék még nem lépett színtérre, a régi pedig már letűnt. Batsányi Jánost, 1790 mozgalmának kitűnő költőjét, aki a forradalmi Párizs példájára figyelmeztette olvasóit, majd 1795-ben fogságot szenvedett és 1809-ben Napóleonhoz csatlakozott, szuronyok közt hozták vissza Párizsból: Linzben internálták, ahonnan soha többé haza nem térhetett. Kazinczy Ferenc esete pedig szinte tragikomikusan jellemzi Magyarországot súlyát és azt az atmoszférát, amelyben a haladás képviselői éltek a „táncoló” kongresszus idején. A magyar nemzeti irodalom e másik nagy és ismert vezető alakja, a nyelvújítás úttörője, aki előzőleg a jakobinus-mozgalomban való részvételéért hét évet töltött Ausztria börtöneiben, 1815 májusában Bécsbe látogatott. De csak úgy, messziről, az utcán nézegette a fényes fogatokat, és találgatta, hogy ki, melyik uralkodó lehet. Egy nap azután levélben idézték be egy címre. Az öregező író biztosra vette, hogy ez csak valami álcázott módja a letartóztatásnak. „Más nap úgy csókoltam meg feleségemet s gyermekemet, hogy az az utolsó csók, melyet nekik adhatok ez életben... Rettegve mentem be a városba.” Ott aztán kiderült: valami gróf mint „szépíró” hívatta őt, azon ajánlattal, hogy szépen másoljon le számára egy iratot.¹⁵

¹⁰ *Viszota Gyula*: Gr. Széchenyi István naplói. I. köt. Bpest. 1925.

¹¹ Ld. Wesselényi levelét anyjához, Pest 1814. okt. 27. *Kardos Samu*: Br. Wesselényi Miklós. I. köt. Debrecen. 1906. 77. l.

¹² *Hajnal István*: Metternich és Esterházy. Századok, 1927; és *uő.*: Journal du prince Paul Esterházy sur son séjour en France. 1814. Revue des Études hongroises, 1929

¹³ *Csengery Antal*: Beöthy Ödön. A Történelmi tanulmányok és jellemrajzok c. kötetben. II. Bpest. 1884.

¹⁴ Csányiról egyebek közt Újfalvy Sándor, Wesselényi barátja ír, aki egyébként, mint a magyar udvari kancellária ifjú, 22 éves tisztviselője, maga is Bécsben élte át a kongresszust: „Alárendelt hivatali állásom belsejében pillantani nem engedte. Csak a külsőségeket láthatám. Eredménye a Szent Szövetség neve alatt csak később jött tudunkra”; az uralkodók elérték céljukat, „de a nép maradt, ahol volt, mit sem nyervén, mint egy keserű tapasztalást”. Újfalvy Sándor Emlékiratai. Kolozsvár. 1940. 158–159. l.

¹⁵ Az esetet Kazinczy maga írja le; vö. *Kazinczy Gábor*: Gr. Desseffy József bizalmas levelezése Kazinczy Ferencsel. II. köt. Pest. 1861. 4–9. l.

Az egyetlen (ha nem is sikeres) kísérletet arra, hogy a bécsi kongresszussal magyar részről konkrét javaslatot fogadtasson el, mégis e régebbi nemzedék egyik tagja tette: Berzeviczy Gergely, a kitűnő közgazda. Persze az ő javaslata sem a monarchia átszervezésére irányult. Berzeviczy már 1790 nemesi mozgalmának is reformista szárnyához tartozott. Akkor Magyarország függetlenségéről írt röpiratot. 1795-ben, bár elkerülte, hogy jakobinus-kapcsolatai miatt perbe fogják, visszavonult Szepes megyei birtokára, ahol mint a terményei értékesítésében, közelebbről: az északi államok felé irányuló borkivitelben érdekelt, áruteremelő nemesek egyike, különösen Magyarország gazdasági, főleg kereskedelmi problémáival foglalkozott. 1797-ben munkát írt az elnyomó osztrák vámpolitika ellen, amely Magyarországot, mint függő agrárpiacon, alárendelte az osztrák ipar érdekeinek. 1804-ben, egy másik munkában, a jobbágyok súlyos helyzetét, a feudális kizsákmányolást elemezte. 1809-ben Napóleon számára fogalmazott emlékiratot az esetre, ha Magyarország sorsát kezébe veszi: neki javasolta a feudális viszonyok reformját. Közben két ízben is járt Lengyelországban (1796, 1807), hogy személyesen tapasztalja ki a Poprád—Dunajec—Visztula víziút kereskedelmi lehetőségeit. Ezt az északi kereskedelmet több felterjesztésben és iratban propagálta. Most, tudomást szerezvén arról, hogy az 1814. május 30-i első párizsi béke szabaddá tette a Rajna és a Schelde hajózását és a kongresszusra bízta az ezzel kapcsolatos szabályok kidolgozását, terveit némi átdolgozással újból összefoglalta egy, a kongresszusnak címzett beadvány formájában, amelyet kinyomtatott, és egy küldöttség élén személyesen vitt fel Bécsbe.¹⁶ Ebben előadta, hogy a szabad hajózás és kereskedelem elvét nemcsak a Rajnán, hanem másutt, Európa északi részén is alkalmazni kellene, felszabadítva az Elba, Odera, Visztula és Dnyeper forgalmát. Ha Ausztria, Poroszország és Oroszország egymás között szabaddá tenné a forgalmat, nemcsak a kölcsönös árucserét növelné meg hatalmasan, hanem kezébe keríthetné, a régi keleti, indiai, szárazföldi útvonal újjáélesztésével, az Ázsia és Európa közti világkereskedelmet is. A terv, amelynek háttérében Magyarország keresett kiutat a világpiac felé, a három szárazföldi, kelet-európai hatalom gazdasági összefogását írta elő, némileg a nyugat-európai, tengeri hatalmak, főleg Anglia monopóliumhelyzetével szemben is. Berzeviczy ezért tette hozzá, hogy ez ellen tulajdonképpen Anglia sem emelhet kifogást, hiszen mindebben ő is részt vehet, meg aztán e háború után minden zsarnokságot fel kell számolni, a kereskedelmet is. Berzeviczy elképzeléseit személyesen is előadta a nádornak, Metternichnek, különböző osztrák és magyar főuraknak, kihallgatáson az uralkodónál is megjelent, sőt kereskedelmi társaság alakításával is próbálkozott. Tervezetét 1815 tavaszán, még a kongresszus időszakában, a Wiener Zeitung is részletesen ismertette:¹⁷ kissé túlméretezettnek találta, de olyannak, amelyből a három hatalom közti szabad kereskedelem gondolata megérdemli az érdekelt kormányok figyelmét. Feltehető tehát, hogy e munkálat, ha nincs is nyoma a jegyzőkönyvekben és a hivatalos iratok között, talán nem maradt teljesen ismeretlen a kongresszus tagjai, s különösen azok előtt, akik résztvettek a szabad folyami hajózás ügyében 1814. december 14-én kiküldött bizottság (Commission relative à la libre

¹⁶ *Gregor v. Berzeviczy: Die Erweiterung des Nordischen Handels, dem hohen Wiener-Congress unterthänigst dargestellt.* Wien. 1814. Berzeviczy terveire ld. még: *Gaal Jenő: Berzeviczy Gergely élete és művei.* Bpest. 1902, 74—75. l. és *Czóbel Ernő: Berzeviczy Gergely javaslata a kontinens vámuinjára.* Huszadik Század, 1916. 397—398. l.

¹⁷ Wiener Zeitung, 1815. ápr. 11., 29. sz., 449—453. l.

navigation des rivières) munkájában. Persze a bizottságban tőle függetlenül is felbukkantak szabadkereskedelmi tendenciák. Franciaország képviselője, Duc de Dalberg, mindjárt az 1815. február 2-i, első ülésen olyan javaslatot nyújtott be, amelynek XVII. cikkelye kimondta, hogy a Rajnán kívül *más* nagy folyók (az Elba, Odera, Visztula, Duna, Pó) kereskedelmi hajózását is meg kellene könnyíteni. Ezért (folytatta) a rajnai hajózásról elfogadott rendszert alkalmazni kell mindezen más, nagy folyókra is, persze a közvetlenül érdekelt hatalmak által óhajtott módosításokkal.¹⁸ Lord Clancarty Anglia nevében (és az angol kereskedelem érdekében) egyenesen „*minden nemzet*” számára egyformán meg akarta nyitni a Rajnát (bár csak a Rajnát).¹⁹ Ezt ugyan az érintett német államok megakadályozták, a kongresszus június 9-én kelt zárónyilatkozatának idevágó 108–117. cikkelye²⁰ azonban Humboldt március 24-én elfogadott, sok lehetőséget nyitó fogalmazásában helyi, földrajzi megkötés nélkül mondta ki, hogy a több országon átmenő folyókon a kereskedelmi hajózás „teljesen szabad lesz”²¹, és hogy a Rajnára vonatkozó, mellékelt szabállyal mintájára az érdekelt hatalmak másutt is, mindenütt közös megegyezéssel szabályozzák majd a hajózás rendjét, egységesen, minden régi árumegállító-jog és más akadály mellőzésével, bár persze a vámoztól függetlenül. Berzeviczy elképzelése azonban még más, közelebbi tendenciákkal is találkozott. 1815. május 3-án, tehát alig három héttel azután, hogy a Wiener Zeitung (ezek után nyilván nem véletlenül) róla ismertetőt hozott, Ausztria és Oroszország (meg külön az utóbbi és Poroszország) szerződést írt alá az uralmuk alá került lengyel területek kereskedelmének szabályozásáról.²² Eszerint „az egykori lengyel királyság egész területén minden folyó és víziút hajózása szabad lesz” az orosz illetve osztrák fennhatóság alatt álló lengyel területek lakói számára.²³ A szerződő hatalmak minden módon, vámszállítással is, kölcsönösen elősegítik az átmenő kereskedelmet,²⁴ és megbízottakat küldenek majd ki a hajózás és a kereskedelem minél kedvezőbb szabályozására. S mindennek alapján a kongresszus zárónyilatkozatának 14. cik-

¹⁸ „Que le système adopté pour le navigation du Rhin et ses embranchements seroit également appliqué à tous les grands fleuves susmentionnés, sauf les modifications que pourroient exiger les localités particulières de chacun d’eux, ou la volonté des puissances co-propriétaires des sus-dits fleuves.” *J. L. Klueber*: Acten des Wiener Congresses in den Jahren 1814 und 1815. III. köt. Erlangen. 1821², 17–18. l. Ugyanitt olvashatók a bizottság egyéb iratai és jegyzőkönyvei is, ezen összefoglaló cím alatt: Acten der Congress-Commission für die Freiheit der Flussschiffahrt.

¹⁹ 1815. febr. 8. Uo. III. köt. 21. l.

²⁰ Közös címen: Dispositions touchant la navigation des rivières. *J. L. Klueber*: i. m. VI. köt. Erlangen. 1836², 89–92. l. Vö. *B. Gebhardi*: W. v. Humboldt als Staatsmann. II. köt. 164. sk. l. *K. Griewank*: Der Wiener Kongress und die neue Ordnung Europas, 1814–1815. Leipzig. 1942. 230–232. l.

²¹ Article 109: „La navigation dans tout le cours des rivières... sera entièrement libre”.

²² Az osztrák–orosz szerződés, 1815. ápr. 21/máj. 3.: *Klueber*: i. m. II. köt. 121–127. l.

²³ Article 24: „La navigation de tous les fleuves et canaux dans toute l’étendue de l’ancien Royaume de Pologne... sera libre de telle sorte qu’elle ne puisse être interdite à aucun des habitans des provinces polonaises qui se trouvent sous les gouvernements Russe ou Autrichien.” *Klueber*: i. m. II. köt. 130–131. l.

²⁴ Article 28: „Les deux hautes parties contractantes, pour donner plus d’activité encore aux relations commerciales, nommément sur la route de Brody à Odessa et réciproquement, sont convenus d’accorder la liberté la plus illimitée en faveur du transit dans toutes les parties de l’ancienne Pologne.” *Klueber*: i. m. II. köt. 132. l.

kelye is megerősítette (a lengyel területekről szóló részben) az osztrák—orosz szerződés 24—29., és az orosz—porosz szerződés 22—29. cikkelyeiben a lengyel víziutak szabad hajózásáról és az átmenő kereskedelemről kimondott elveket.²⁵ Berzeviczy tehát meglévő tendenciákhoz próbálta a magyarországi terményexport, az értékesítés problémájának általa elképzelt megoldását hozzákapcsolni, még akkor is, ha rövidesen más, ezzel ellenkező tendenciák bizonyultak erősebbnek, és Oroszország és Ausztria között már 1816-tól kezdve vámemelésekre, növekvő gazdasági elzárkózásra került a sor.²⁶ Gr. Dessewffy József, aki Berzeviczy szövegét pár év múlva magyar fordításban közzétette,²⁷ Anglia állásfoglalására vezette vissza, hogy barátja „minden foganat nélkül” nyújtotta be javaslatát a kongresszushoz. Szerinte Berzeviczy szabadkereskedelmi elképzései igen helyesek volnának, de az Európa és India közti szárazföldi kereskedelem helyreállítását „nem kedvelhetik az angolok”, és ezért a javaslat eszméinek nagyrésze „egy olyan kongressznál, a melyet az angliai ministerium igazgat, nem igen találhat kedvességet”.²⁸ Ebben persze van igazság. Abban a bírálóban is, hogy Berzeviczy valószínűleg túlbecsülte az északi kereskedelem gyakorlati jelentőségét. Ettől azonban Ausztria, Poroszország és Oroszország még találhatott valami közös platformot egymás között. Amint a továbbiak során meglehetősen talált is, csak éppen olyan közös érdekek védelmében, amelyek, sok más, politikai és gazdasági ellentét ellenére, az elnyomott népek, elsősorban a felosztott lengyel nép mozgalmaival szemben, a feudalizmus védelmében fűzték össze e három hatalmat. A lengyel egységet elősegítő szabad érintkezés, végső fokon, nagyobb veszedelemnek tűnt (főleg a cárizmus szemében), mint amennyi előny az áruforgalom nöttéből származhatott. Az alapvető ellentmondás éppen ebben volt: nem igen lehetett magyar vagy lengyel részről szabadkereskedelmi, polgári tervnek komoly sikerét remélni azon bécsi kongresszus rendszerében, amely éppen a feudális birodalmakat restaurálta Kelet-Európában.²⁹

A nemzeti-liberális történetírás elítélte, és nem indok nélkül, 1815 rendszerét és Metternich erre épülő politikáját, múltba-kapaszkodását, rettegését a forradalomtól, erőlködését, hogy Németországban, Itáliában, Magyarországon rendőri eszközökkel nyomja el a haladó erőket, a nemzeti szabadságmozgalmakat. Ez az ítélet igen jó emlékezetten alapult, ha nem is teljes forrásanyag. Azon szabadságmozgalmak értékelését folytatta, amelyek 1848 előtt saját bőrükön érezték a Metternich-féle politika, a karlsbadi határozatok, a „demagóg”-üldözések, az olasz és magyar hazafiakra vadászó titkosrendőri gépezet működésének következményeit. Ezen mitsem változtat, ha tudjuk, hogy e nemzeti-liberális történetírók viszont, egyebek között, hajlamosak voltak a

²⁵ *Klueber*: i. m. VI. köt. 25. l.

²⁶ *A. Beer*: Die österreichische Handelspolitik im 19. Jahrhundert. Wien. 1891. 436—444. l.

²⁷ Az északi kereskedelem terjesztéséről... Tudományos Gyűjtemény, 1817, IV. köt. 3—52. l.

²⁸ Dessewffy levele, 1817. máj. 12.; vö. *Ferenczy József*: Gr. Dessewffy József levelei Döbrenteihez. Figyelő, XVI: 1884, 141. l.

²⁹ Még a polgári fejlődésben elől járó Nyugat-Európában is lassan és nehezen ment végbe a rajnai szabad hajózás gyakorlati megvalósítása, pedig annak módozatait valóban kidolgozta már a bécsi kongresszus. Hosszú porosz—holland vámháború után, igazában csak az 1830-as években kezdett lehetővé válni. Vö.: *A. Lederle*: Das Recht der internationalen Gewässer. 1920; *E. Gothein*: Geschichtliche Entwicklung der Rheinschiffahrt im 19. Jahrhundert. Leipzig. 1903.

nemzeti mozgalmak fejlettebb, 50–60 évvel későbbi szakaszának erőviszonyai szempontjából mérlegelni 1815 valóságát. Az eltérés, magyar vonatkozásban, a fenti elemzésből világosan megállapítható: 1815 valóságos történelmi helyzetében nem a Habsburg-monarchia súlypontjának Magyarországra való áttolása volt napirenden (mint Horváth Mihály művéből következtetni lehetne), hanem ellenkezőleg: némi visszavonulás a múlt s a jövő politikai mozgalmak közötti hullámvölgyben (az udvar és nemesség élesedő konfliktusa ellenére), a gazdasági-társadalmi fejlődés egy oly szakaszában, midőn a feudalizmus válsága már megindult, de nem érkezett el döntő fázisába, amikor a kapitalizmus feltételei már alakulóban voltak, de még nem érték el a kellő szintet, amikor a feudális ellenzék már elvesztette igazi erejét, a liberális reformellenzék pedig még nem jelentkezett, és amikor a nemesi áruterelés, a terményértékesítés a háborús konjunktúra végére, és a nyomába lépő, európai agrárválság küszöbére érkezett.

Ez az eltérés azonban, 1815 történelmi valósága és annak félévszázaddal későbbi, polgári-nemzeti tükröképe között, nem a magyar történetírás különleges sajátága csak. Ha más példát vennénk hasonló, részletes elemzés alá, kiderülne, hogy lényegében véve, többé-kevésbé ugyanilyen mozzanatok figyelhetők meg a német történetírásban, a nemzeti liberálisoktól porosz, kisméret nacionalistáktól Schlossertől Gervinuson, Sybelen és Häusseren át Treitschkéig, de még a Risorgimentora közelről visszatekintő olasz historiográfiában is. Persze e mozzanatok nem teljesen azonosak, hiszen e három polgári-nemzeti mozgalomnak (hogy most csak róluk beszéljünk) sem feltételei, sem erőviszonyai, sem megoldási kísérletei nem voltak egyformák. De mindhárom hasonlít egymásra egyrészt 1815 és a metternichi politika éles bírálatában, másrészt azonban abban, hogy mindegyik saját problémáin, óhajain, erőviszonyain át nézte és mérlegelte a régebbi múltat, a fejlődés korábbi szakaszát és annak kissé más feltételeit, s mindezzel együtt önmaga kezdeteit. A német példa különösen tanulságos: Treitschke már a liberalizmussal is szakít (amely Häussernél még, nehezen bár, de összefér a porosz vezetés eszményével), és a múltat a bismarcki típusú, militarista és bürokratikus nemzeti állam szempontjából mérlegeli, sokhelyt egészen nyilvánvaló elfogultsággal. Megvetéssel utasítja el 1815, a bécsi kongresszus morális ernyedtségét és gondolatszegénységét, amelynek szerinte általában egyik biztos ismertetőjele az, ha valahol állandó békéről fecsegnek, az ingadozó Ausztria ravasz felülkerekedését a bátor és becsületes Poroszországgal szemben, a német Bundot, mint kemény, büszke nemzethez méltatlan tákolmányt, Metternich minden alkotó eszme nélküli, minden újtól görcsösen rettegő kapaszkodását a múltba, és machinációit a német nemzeti egység elbuktatására.³⁰ Az persze kétségtelen, hogy Metternich mind a német, mind az olasz nemzeti egység megtéremtésére irányuló mozgalmaknak lehetőleg útjába állt. 1815-ben, midőn az 1792 előtti állapot, s vele a német-római császárság, nem volt többé visszaállítható, a szuverénitásukhoz ragaszkodó német középállamokkal (Bajorország, Württemberg) összefogva a reálisan választható megoldások közül olyat választott

³⁰ *Heinrich v. Treitschke*: Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert. I. köt. Leipzig. 1879. 593. sk. 1. Maga Bismarck egyébként több ponton, így a Metternich-kérdésben sem értett egyet Treitschke ábrázolásával: „Metternich war ein recht bedeutender Mann und kluger Kopf. So leicht, wie Treitschke denkt, ist es denn doch nicht, dem europäischen Kontinent während fast eines Menschenalters die Richtung zu geben.” *Arthur v. Brauer*: Im Dienste Bismarcks. Berlin. 1936. 167. l.

a Bund létrehozásával, amely a német nemzeti fejlődés szempontjából valóban igen előnytelennek, tehetetlennek bizonyult. Az is igaz, hogy utóbb még a Bund felépítéséből adódó szűk lehetőségeket (pl. a XIX. cikkely alapján az egyes német államok közti vámok részleges kiküszöbölését) is igyekezett megakadályozni.³¹ De ha 1815 németországi valóságát úgy próbálnánk azzal szembevetni, amit Treitschke róla mond és benne keres, mint fent, a magyar példa elemzésénél, akkor az eltérés, úgy gondoljuk, még nagyobbak, Treitschke értékmérője pedig mindenesetre kevésbé haladónak fog bizonyulni. Metternich politikája ugyanis, az adott erőviszonyok kihasználásával, éppen azért sikerülhetett, mert a német polgári-nemzeti fejlődés erői, s velük az egység feltételei, még nem alakultak ki kellő mértékben. A nemzeti egységmozgalom már kibontakozóban volt, de a feudális partikularizmus ekkor még erősebb. A polgári fejlődés kezdetei már megjelentek, de még gyengének bizonyultak. Vom Stein elképzelései az egységről, német vámunióról, a nemzeti önállóság különböző megoldásairól előre mutattak a jövő felé, de még nála sem voltak azonosak mindazzal, amit a XIX. század második felének német nacionalizmusa természetes követelménynek vett: így ő is, Humboldt is, másokkal együtt, külső hatalmaktól, kívülről várt még támogatást, sőt garancia formájában tartós védelmet.³² A német polgári-nemzeti egységnek magában Németországban roppant akadályai voltak. Metternich a bécsi kongresszuson és utána ismeretes cékitűzései érdekében a feudális-partikuláris erőket (azok bizonyos csoportjait) támogatta az akkor náluk még gyengébb nemzeti egységmozgalmal szemben. Mivel azonban a német (és az olasz) kérdés 1815-ben, a kialakulatlan, változó erőviszonyok között, mindenképpen nehezen volt tartós érvénnyel megoldható, utóbb az így létrehozott status quo fenntartása is egyre nehezebbé vált.

A nemzeti-liberális történetírásnak lehetnek és voltak hiányosságai, de lényegében véve helyes szempontból indult ki, midőn elmarasztalta azon kísérleteket, amelyek a történeti fejlődés útját próbálták eltorlaszolni. S midőn ehelyett arról kezdünk hallani, hogy 1815 és a Metternich-féle politika mily biztonságos védelmet nyújtott különböző, növekvő bajokkal szemben: nehéz meg nem érezni e változott szempont mögött képviselőinek aggodalmát saját koruk társadalmi fejlődésének új jelenségei miatt, és azon reményét, hogy a múltban talán mégis lehet biztonságot nyújtó receptet találni ellenük. Metternich „átértékelésének” első kísérletei a század végén, akkor bukkanak fel, midőn a Habsburg-monarchia belső válsága kiéleződött. Egyszerre kezdett szebbnek feltűnni a feudális abszolutizmus azon, 1848 előtti időszaka, midőn a különböző nemzeti mozgalmak még nem igen jutottak levegőhöz. Ottokar Lorenz, az osztrák származású jénai történész, már Metternichben fedezte fel azt az „igazi államférfit”, aki a Habsburg-monarchiát vezetni képes volt.³³ Igazában véve azonban az első világháború és a forradalmak után jelentkezett, nem véletlenül, komolyabb mértékben az a tendencia, amely a „nyugalom”, a béke, az egyensúly fenntartójaként kezdte ünnepelni 1815 és Metternich rendszerét. Az a német munka, amely a „politika mestereiről” ezidőben megjelent, szerkesztői előszavában félreérthetetlenül utalt arra, hogy a jelen

³¹ Henry Cord Meyer: *Mitteleuropa in German Thought and Action*. The Hague 1955. 10. l.

³² F. v. Meinecke: *Weltbürgertum und Nationalstaat*. München. 1922°. 184. l.

³³ Ottokar Lorenz: *Staatsmänner und Geschichtsschreiber des 19. Jahrhunderts*. 1896.

„tanácstalanságában” próbál a múlt nagy mesterei, köztük Metternich útmutatásából tanulságokat meríteni.³⁴ Nem sokkal ezután, a húszas évek közepén tett emlékezetes kísérletet Metternich politikájának „rehabilitására” az osztrák történetírásban Heinrich v. Srbik, akinek kétkötetes, nagy munkáját³⁵ anyaggazdagsága, a részletek tömege következtében azok sem nélkülözhetők többé, akik nem értettek egyet a szerző konzervatív értékelésével. Srbik Metternichet mint nagy politikai gondolkodót és rendszeralkotót magasztalta, és ehhez különböző nyilatkozataiból meg is próbált egy összefüggő, elméleti rendszert konstruálni. Az ő Metterniche a fennálló társadalmi rend védelmezője volt ugyan, de ugyanakkor — s ezen van a hangsúly — az európai béke, rend, stabilitás, egyensúly elvi alapvetésének maradandó emlékü megalkotója és kivitelezője. Ez a konzervatív Metternich-ábrázolás persze többfelől vitákba, helyenként viharos tiltakozásba ütközött.³⁶ De volt, ahol kedvező talajra lelt, főleg saját koruk, vagy pontosabban: társadalmi rendjük „stabilitását” féltők, annak védelméhez receptet keresők körében. Így lett Srbik munkájából egy egész irányzat kiinduló pontja, amely 1815 nemzetközi rendszerét a metternichi politika (illetve annak Srbik-féle értelmezése) szemszögéből mérlegelte. Az 1925 óta megjelent, újabb Metternich-irodalomról utóbb, negyedszázad múlva, maga Srbik próbált összefoglaló ismertetőt nyújtani, öregkori visszavonultságában, midőn már lezárta életében a hitleri időszakhoz fűződő szomorú epizódját, halála előtt újra visszatalálva a Metternich-kérdéshez, és lényegében véve, saját régi álláspontjához. Munkájának késői, harmadik köteteként (amelyet, halála után, némi kiegészítéssel, egyik volt tanítványa tett azután közzé)³⁷ összeállította, elemezte és bírálta a Metternichre vonatkozó irodalomnak az 1950-es évek küszöbéig napvilágot látott termékeit. Persze, valljuk be, valami sajátos perspektíva-eltolódás már abból a pusztán tényből is adódik, ha éppen egy bizonyos államférfi személye köré csoportosítjuk és annak egy régebbi életrajzához mérjük azt a XIX. század első részének politikai történetével foglalkozó *egész* irodalmat, amely helyenként csak mellékesen szentelt figyelmet ezen államférfi kérdésének is. A munka olvasása azonban hamar meggyőz bennünket arról, hogy Srbik, bármily „önfegyelmet” ígér, lényegében véve most is a régi, konzervatív szempontból mérlegel. Visszamenőleg saját egykori kiindulására is rávilágít, midőn a „Metternich-korszak” iránt megnőtt angol és amerikai érdeklődést egyebek közt arra vezeti vissza, hogy az első világháború után ott „is” megingott a liberalizmusba vetett hit, ott is keresni kezdték a „stabilitáson” nyugvó béke lehetőségeit. Jellemző, ahogy most, utólag reagál Veit Valentin egykori (1928—1930) bírálataira,³⁸ amelyek (mint írja) az „éles demokratizmus” oldaláról vetették

³⁴ „In der Ratlosigkeit, in der die ganze Staatenwelt, Sieger kaum anders als Besiegte, heute führerlos dahintreibt, empfinden wir deutlicher denn je die Aufgabe und die Bedeutung der grossen Gestalter.” *Meister der Politik*. Hrg. v. Erich Mareks und Karl Alexander v. Müller. I—II. köt. 1922—1923.

³⁵ *Heinrich Ritter v. Srbik: Metternich der Staatsmann und der Mensch*. I—II. München 1925.

³⁶ Magyar részről régebbi, liberális szempontból támadta Srbik könyvét *Wertheimer Ede* (*Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Geschichte* 1926; *Preussische Jahrbücher* 1928—1929), az 1919 utáni, ellenforradalmi korszak hivatalos magyar történetírása viszont maga is sokban a Srbik-féle konzervatív felfogáshoz állott közel.

³⁷ *Heinrich Ritter v. Srbik: Metternich der Staatsmann und der Mensch*. III. köt. München 1954. Hrg. v. Taras v. Borodajkewycz.

³⁸ *Veit Valentin: Geschichte der deutschen Revolution, 1848—1849*. I—II. köt. Berlin. 1930; és előzőleg *uő. Srbik-bírálata: Vossische Zeitung, 1928. aug. 28.*

volt szemére, hogy elkendőzi Metternich reakciós vonásait és, egy egész historiográfiai irányzatra jellemzően, a restauráció felfogásához hajlik át. Srbik késői válasza szerint Veit Valentin adatokban gazdag munkát írt ugyan a német forradalomról, de Wentzcke már 1938-ban joggal megírta róla, hogy a német nemzeti mozgalom politikai megítélésében a weimari Németország helytelen észeteit veszi alapul, mert világpolgári és marxista hatásra a demokratikus eszmé fejlődésének kérdését állítja az előtérbe.³⁹ Majd, érezve, hogy 1950-ben mégsem egészen helyeselhető az, amit valaki 1938-ban, Münchenben mondott a polgári demokratikus vagy éppen marxista nézetek ellen, Srbik magyarázatul hozzáteszi: „Egyáltalán nem vitatom a Valentin-féle világ- és államfelfogás jogosultságát a jelenben, fenntartás nélküli átvitelét azonban egy egészen más beállítottságú múltba, bűnnek tekintem a történelem szelleme ellen.”⁴⁰ Meyer újabb (1948) munkájának⁴¹ is azt veti szemére, hogy anakronisztikus felfogást visz bele a múltba: a haladás harcát vizsgálja a reakció ellen. Bizonyára helytelen haladó törekvéseket keresni ott, ahol nincsenek, vagy ha vannak, helytelenül, leegyszerűsítve, a valóságtól eltérően ábrázolni őket. Azt azonban, hogy a XIX. század első felében éles, tudatos és sokágú harc folyt a haladás zászlója alatt felsorakozó különböző erők és a status quo retrográd védelmezői között: ezt az alapvető tényt az tagadhatná a legkevésbé, aki akkora forrásanyag birtokában, annyi száz oldalon át, oly részletesen kísérte végig Metternich négy évtizedes, szüntelen, szívós részvételét éppen ebben a küzdelemben.

Ez a régi típusú, konzervatív felfogás, ha vannak is még irodalmi folyótói, ma már többé-kevésbé divatjamúltnak tekinthető. Végső fokon mégsem lehet megállni egy olyan mintaképnél, aki, bármily szívósan, mégis csak a siker minden reménye nélkül védelmezte az egyre tarthatatlanabb feudalizmust a történelmi ténnyé váló polgári fejlődéssel és nemzeti mozgalmakkal szemben. Ezért e Metternich-eszményítéstől már sok vonatkozásban elhatárolja magát az az újabb, nyugati irányzat is, amely a Habsburg-monarchiát ugyan szintén nagy történelmi pozitívumnak tekinti, de nem mint feudális-dinasztikus nagyhatalmat, hanem mint nagyszabású kísérletet soknemzetiségű állam (multinational state) megteremtésére Európának egy olyan területén, ahol valami ilyen soknemzetiségű államra van szükség. Ezen irányzat fő képviselője, R. A. Kann osztrák származású amerikai történész, nemrég bírálta meg, bár igen tapintatos formában, a Metternich-irodalom elavult mozzanatait.⁴² A Habsburg-monarchia felbomlása szerinte is „nagyobbfajta tragédia” volt nemzetközi vonatkozásban. „Lélektanilag teljesen érthető” szerinte az is, ha a világháborúk és „korunk sötét erőinek” hatása alatt egyesek a valóságnál kedvezőbb színekkel próbálják festeni Metternichet és időszakának viszonylag békés évtizedeit. Kann hangsúlyozza, hogy társadalmi vonatkozásaiban Metternich politikája tarthatatlan volt, s hogy ezt ő maga is érezte, bár persze képtelen volt arra, hogy valaminő „népszuverenitással” (popular sovereignty) támassza alá rend-

³⁹ P. Wentzcke: 1848. Die unvollendete Deutsche Revolution. München. 1938. IX.

⁴⁰ „Ich bestritte keineswegs das Gegenwartsrecht der Valentinischen Welt- und Staatsanschauung, aber ich sehe in ihrer vorbehaltlosen Übertragung in eine ganz anders gerichtete Vergangenheit eine Sünde gegen den Geist der Geschichte.” Srbik: i. m. III. köt. 4. l.

⁴¹ Werner Meyer: Die Ära Metternich, 1815 bis 1848. Potsdam. 1948.

⁴² Robert A. Kann: Metternich: A Reappraisal of His Impact on International Relations. The Journal of Modern History, 1960. 4. sz. 333–339. l.

szerét. S hozzáteszi: tévesen képzelik egyesek, hogy Metternichnek Oroszországgal szemben alkalmazott fékező politikája ma (!) is mintául szolgálhatna, vagy hogy Metternich rendszere meghosszabbította a Habsburg-monarchia életét. Lehet, hogy ellenkezőleg: megrövidítette. Metternichnek azonban szerepe is volt rendkívüli érdeme, de nem valami politikai elmélet kialakításában, mint Srbik hitte, hanem egy „nemzetfölötti és pártfölötti elveken épülő, nemzetközi politikai rendszer megalkotásában”. Persze nem hisszük, hogy Metternich politikája és rendszere csakugyan „pártfölötti” lett volna, vagy hogy sem ilyen, sem olyan irányban nem vívott (mint Kann mondja) „keresztes hadjáratot”, — mert ugyan mi egyebet tett az ellen, amit „felforgatásnak” tekintett, és mi mindent tekintett „felforgatásnak”! Itt azonban csak azt az egy fő kérdést szeretnénk még pár szóval megtekinteni, amelyet illetően a Kann-féle felfogás a Srbik-féléhez viszonylag még a legközelebb áll: Metternich, vagyis helyesebben 1815 nemzetközi politikai rendszerét. Ennek is „nemzetfölötti” vagy, más szerzők szerint, „európai” jellegét szeretnénk megvizsgálni, és egyúttal azt, hogy ez a nemzetközi rendszer miben és miért volt új, más, mint a korábbiak.

A nyugati diplomáciatörténeti irodalom az első világháború után mind nagyobb hangsúllyal kezdte emlegetni, hogy az európai politika problémáit soha azelőtt nem vetették fel ily széles körben, együtt és rendszeresen, hogy a legyőzött ellenfelet sem próbálták végleg tönkretenni (Franciaország nagyhatalom maradt), és nem robbant ki sovíniszta gyűlölködés; s hogy végül az egyes államok hatalmi igényeit egy összefüggő európai rendszer és közös béke magasabb érdekei alapján igyekeztek összhangolni. Ez magyarázná, hogy (mint egy angol szerző írja) 1815 több-kevesebb változás (így Belgium különválása, 1831) ellenére „Európának majdnem fél évszázad viszonylagos nyugalmat adott”.⁴³ Egy másik angol szerző szerint: „bármiként is vélekedjünk róla ma, ez valódi európai rendszer volt, amely lényegében véve az adott időpont realitásain nyugodott”.⁴⁴ Utóbb, más diplomácia-történészek, a részletekbe bocsátkozva, a nemzetközi ügyek intézésének 1815 utáni szervezeti, technikai „újításait”, a nemzetközi kongresszusok rendszeresítését stb. emelték ki fontos, új mozzanatként, nem egyszer mondhatni szűkebb, „szakmai” szempontból. H. W. Schmalz szerint 1815—1820 között történt az első pozitív kísérlet összeurópai szervezeti formák kialakítására, „nemzetfölötti nagyhatalmi politika” (übernationale Grossmachtpolitik) alkalmazására.⁴⁵ H. Rieben azt hangsúlyozta, hogy Metternich politikája egyszerre, együtt próbált osztrák és európai érdekeket képviselni.⁴⁶ S a második világháború utáni irodalomban is folytatódott az 1815-ben kialakult rendszer európai jellegének elemzése.⁴⁷

Mindez nincs teljesen alap nélkül. Valami általános európai érdekű, új elem kétségkívül jelentkezett 1815 rendszerében.

1815 persze lényegében véve az ancien régime restaurációs kísérlete volt. A régi, „klasszikus” diplomácia emberei hozták tető alá, olyanok, akik külön-

⁴³ R. B. Mowat: *History of European Diplomacy, 1815—1914*. London. 1922. 5. l.

⁴⁴ R. W. Seton-Watson: *Britain in Europe, 1789—1914*. Cambridge. 1938. 45. l.

⁴⁵ H. W. Schmalz: *Versuche einer gesamteuropäischen Organisation, 1815—1820*. Aarau. 1940.

⁴⁶ H. Rieben: *Prinzipiengrundlage und Diplomatie in Metternichs Europapolitik, 1815—1848*. Aarau. 1942.

⁴⁷ H. G. Schenk: *The Aftermath of the Napoleonic War. The Concept of Europe: an Experiment*. London. 1948.

böző burzsoá nacionalizmusok helyett nagyobbrészt még országaik feudális (vagy a feudalizmushoz közelálló) uralkodó osztályainak érdekeit képviselték. S egyúttal azt a régi, laicizált és racionalizált arisztokrata politikai gondolkozást, amelynek kiindulása és mintája, akár a közös diplomáciai nyelv, a régi, XVIII. századi Franciaország volt.

A letűnt világ azonban nem állítható vissza maradéktalanul. Közben a francia forradalom és a napóleoni időszak több vonatkozásban kész tényeket produkált. A restaurációs kísérlet tehát olyan változott, új helyzetben ment végbe, amely a nemzetközi politikában sem tette lehetővé egyszerűen a régihez való visszakanyarodást. Az új feltételek módosították: részben korlátozták, de részben továbbfejlesztették a régi diplomácia hatáskörét és módszereit. Az ancien régime új kiadása néhol kisebb, másutt nagyobb, mint az előző. A restauráció e vonatkozásban sem teljesen azonos, nem is lehet teljesen azonos a XVIII. századdal. A polgári és nemzeti fejlődés erői 1815-ben még nem voltak elég erősek ahhoz, hogy a restauráció politikai rendszerét Európa különböző részein megakadályozzák. Ahhoz azonban, maguk mögött a francia forradalom fenyegető emlékével, már elég erősek voltak, hogy 1815 megalkotóit eljárásuk bizonyos módosítására és valaminő nemzetközi összefogás létrehozására ösztönözzék. A restauráció külpolitikai irányítói a klasszikus, feudális diplomácia olyan képviselői voltak, akik már megélték a francia forradalmat és a napóleoni időszakot. S most, e tapasztalatok birtokában, némileg korszerűsíteniök kellett módszereiket nemcsak egy esetleges új napóleoni hatalommal, hanem, alapvetően, új forradalmak fenyegetésével szemben is. Nem különösebben nehéz kimutatni, hogy leginkább ez az az új elem, amely 1815 diplomáciai rendszerét a forradalom előttitől sok hasonlóság mellett is megkülönbözteti.⁴⁸

Franciaország ellen nemcsak az fékezi a bosszút, hogy még nem jelentkeznek sovíniszta tendenciák, mint utóbb, főleg az imperializmus korában, hanem az is, hogy a reakciós Bourbon-kormányban a koalíció tagjai saját szövetségesüket támogatják, annak pozícióját igyekeznek tarthatóvá tenni minden új, belső megmozdulással szemben. A restaurációs időszak kormányai visszariadnak a nagyhatalmi rivalitás azon korábbi, nyers, háborús formáitól, amelyek az európai politikát a XVI. század, a központosított feudális monarchiák kialakulása óta jellemezték. A forradalomtól való közös félelem egy időre, bizonyos mértékig, közös védekezésre készíteti őket. A béke állandósítására irányuló törekvést persze a majdnem negyedszázados háború súlyos véráldozatai is indokolnák. Ehhez hozzájárul azonban a restauráció államférfiainál az a lényeges meggondolás, hogy az új háború megbontaná közös frontjukat, és ezzel az egész fennálló rendszer stabilitását veszélyeztetné. A közös védekezés e magasabb érdekének valamennyire alá kellett rendelni, ki kellett egyenlíteni a nagyhatalmak egymással szembenálló érdekellentéteit. Nem érzékeny lelkek pacifizmusáról volt hát itt szó, hiszen ugyanczen politikusok minden szenvedésre való tekintet nélkül készséggel hajlandók voltak az inter-

⁴⁸ „Ich sehe nicht — írta Bismarck 1857-ben — dass vor der französischen Revolution ein Staatsmann . . . auf den Gedanken gekommen wäre, . . . sein Verhalten zur inneren und äusseren Politik dem Prinzip des Kampfes gegen die Revolution unterzuordnen.” *Meinecke*: i. m. 324—325. l. Vagy: „Une Sainte Alliance avant 1789 est un véritable paradoxe historique. L'ancienne Europe en était incapable, et il fallut la Révolution française pour lui en donner la notion.” *A. Sorel*: *L'Europe et la Révolution française*. I. köt. 71. l.

venciós háborúk eszközével élni a különböző itáliai, spanyolországi szabadságmozgalmak ellen. A közös eljáráshoz: a kiegyenlítéshez vagy akár az intervencióhoz pedig a nemzetközi politika elveinek és a diplomácia gyakorlati módszereinek bizonyos továbbfejlesztésére volt szükség.

Ilyesmi figyelhető meg a hatalmi egyensúly hagyományos elvének némileg módosított, új kiadásában is. Az „équilibre politique” az ancien régime nemzetközi politikai elméletének volt egyik fő tétele: jellemzően mechanisztikus szabály az erők oly nemzetközi elosztásáról, hogy a különböző európai hatalmak egymást ellensúlyozzák és egyikük se szerezhessen a többivel szemben akkora túlsúlyt, amely azok alárendelését, egyeduralom berendezését tenné számára lehetővé. A XVIII. század közepén Vattel fejtette ki az egyensúlyi elv nemzetközi posztulátumait, és azt, hogy miként kell a túl erősre nőtt hatalmat korlátok közé szorítani.⁴⁹ Most, Napóleonnal szemben, Gentz Frigyes, Metternich bizalmas munkatársa.⁵⁰ Az a tény persze, hogy a napóleoni Franciaország európai hegemoniára tört, magában véve is indokolhatná, hogy ellenfelci, győzelmük után, hasonló veszedelmek megelőzése érdekében a „balance of power” elvét igyekezzenek újra alkalmazni. Különösen, mondjuk, Anglia, amelyről a diplomáciatörténeti munkák az unalomig elszokták ismételni, mint igyekezett a gyengébb államok segítségével a legerősebbet megakadályozni abban, hogy a kontinens fölötti uralmat megszerezze, az angol befolyást és árukat onnan kiszorítsa és végül riválissá nőjje ki magát a tengeren. A hatalmi egyensúly azonban ekkor, a restauráció számára, már nemcsak a veszélyes riválisok kordában tartásának eszköze, hanem a forradalom elleni közös front megteremtéséé is, annak érdekében, hogy a hatalmak közti ellentétek ne éleződhessenek ki túlságosan. Rhoden a „klasszikus” diplomáciáról írt munkájában⁵¹ már megfigyelte, hogy míg Kaunitz politikájában, az 1780-as években, az európai egyensúly szempontja a saját államérdeké mögött csak járulékos, másodrendű szerephez jutott, addig Metternich már az egyes államok külön érdekei fölé rendelt, európai rendezési elvet látott benne. Rhoden ezt, mint magasabb szintű, európai mozzanatot Metternich érdemének könyveli el, csak éppen azt nem veszi eléggé tekintetbe, hogy ilyen képletekkel azért lehetett és kellett, ha nem is könnyen, a restaurációs hatalmak ütköző érdekeit egymással átmenetileg, valamennyire összehangolni, mert e hatalmak szükségesnek érezték a közös védekezést a forradalom fenyegetése ellen. E célok érdekében 1815-ben valóban minden korábbi kísérletnél átgondoltabban, átfogóbban igyekeztek az egyensúly mechanizmusának elvét alkalmazni. Ennek játékszabályait jól is ismerték. Más kérdés, hogy e szabályok bizonyos statikus területi, népesedési stb. faktorokkal számoltak csupán, és nem a politikai erőviszonyoknak a társadalmi fejlődés nyomán előálló, szüntelen változásával.

A Kaunitz és Metternich politikai módszerei közti különbség még szembeűnőbb, ha a hatalmi érdekek összehangolására, a forradalom elleni közös védelemre irányuló kísérletek új szervezeti formáit vesszük tekintetbe. Az elvi kiindulás az 1815. november 20-i négyhatalmi szerződés sokat emlegetett VI. cikkelyében fedezhető fel. Eszerint a szerződést aláíró uralkodók személyesen vagy

⁴⁹ *Emerich de Vattel*: Le Droit des Gens. Leiden. 1758. Livre III, Chap. III. § 47.

⁵⁰ *Friedrich v. Gentz*: Fragments upon the Balance of Power. 1806.

⁵¹ *P. R. Rhoden*: Die klassische Diplomatie von Kaunitz bis Metternich. Leipzig.

miniszterei útján „meghatározott időközökben új találkozókát” fognak rendezni „azon célból, hogy közös érdekeikről tanácskozzanak és tekintetbe vegyék azon rendszabályokat”, amelyek „a legüdvösebbnek fognak találni a nemzetek nyugalma, prosperitása és Európa békéje érdekében”.⁵² Nem egy XX. századi diplomácia-történész ebben és az itt kimondott elv gyakorlati következményeiben fedezte fel az európai politika nemzetközi szervezetének kezdeteit, a Népszövetség történeti előzményeit, vagy éppen „első csíráját”.⁵³ E szerzők azonban inkább csak az együttműködés formáinak, technikai módszereinek szenteltek figyelmet, és nem annak a ténynek, hogy tartalmat mindennek a haladó mozgalmak elnyomására irányuló restaurációs politika adott, és hogy ezért e kísérletek nem egy hosszú fejlődést nyitottak meg, kezdő lépésként, hanem rendkívül időlegesen maradtak, és azon pár évre korlátozódtak, amelyben e restaurációs politika lényegében még akadálytalanul érvényesülhetett. Az emlékezetes VI. cikkely éppen azért bírt különös jelentőséggel, mert a benne megfogalmazott elv alapján alakultak ki a forradalmak elleni nemzetközi együttműködés új formái. A négy szerződő hatalom: Anglia, Oroszország, Ausztria, Poroszország (majd az utóbb közéjük felvett Franciaország) ezzel vezető és ellenőrző szerepet kapott az európai politikában. Mégpedig nemcsak a francia kérdésre korlátozottan (bár a négyhatalmi szerződés eredetileg a 2. párizsi béke biztosítására készült), hanem, amint a szövegezésből világosan kitűnik, *minden* olyan problémát illetően, amely közös eljárást tett számukra szükségessé. A most következő évek egymást követő európai kongresszusai (Aachen, 1818; Troppau és Laibach, 1820–1821; Verona, 1822), valamint a fegyveres intervenciók (Itália, Spanyolország) mind ezen elv gyakorlati keresztülvételéből adódtak. S e lényegesen az sem változtat, ha a diplomáciatörténet a nemzetközi politika egyes új jelenségeiben, a diplomácia fegyvertárának egyes új darabjaiban, Metternich és társai bizonyos új módszereiben olyan kezdeményeket, olyan találmányokat fedez fel, amelyek a későbbiek során esetleg jobb célokra is felhasználhatók. Ez legfeljebb csak azt mutatja, hogy a történelem milyen ellentmondásos jelenségeket produkál, és hogy az új ellen vívott harcok során olykor a retrográd erők is új dolgokra kényszerülnek.

Ez magyarázza hát az „általános európai” momentum átmeneti előtérbe jutását a nemzetközi politikában 1815-ben és az utána következő pár év során. Ott volt emögött az is, hogy a napóleoni rendszer katonai és politikai felszámolása maga is kontinentális méretű feladatokat rótt a szövetségekre. De ezt kísérte és betetőzte a közös félelem, védekezés és együttműködés minden esetleges újabb forradalmi mozgalommal szemben. Átmeneti együttműködés olyan hatalmak között, amelyek érdekei egyébként sok ponton nyilvánvalóan ellentétesek. Tarlé szerint Sándor cár és Metternich gyűlölte egymást, de a Metternich-rendszer Közép-Kelet Európában és az Arakcsjev-rendszer Oroszországban egymást biztosította.⁵⁴ S az is érthető, hogy a forradalom elleni véde-

⁵² A. Debidour: Histoire de la diplomatie. I. köt. Paris 1891, 97. 1.

⁵³ R. W. Seton-Watson: i. m. 48. 1. W. Alison Phillips: The Confederation of Europe. London. 1914, 301–302. 1. Ch. K. Webster: Castlereagh et le système des Congrès. Revue des Études Napoléoniennes XV : 1919, 70–82. 1. Jacob Ter Meulen: Der Gedanke der internationalen Organisation in seiner Entwicklung II. köt. La Hague. 1929. W. Näf: Versuche gesamt-europäischer Organisation und Politik in den ersten Jahrzehnten des neunzehnten Jahrhunderts. E kötetben: Staat und Staatsgedanke. Vorträge zur neueren Geschichte. Bern. 1935.

⁵⁴ Potiémkine: Histoire de la diplomatie. I. köt. Paris. 1946.

kezés, vagy az intervenció beavatkozás politikáját, és ezt a fajta európai, nemzetközi együttműködést éppen Metternich képviselte és propagálta a legbuzgóbban. Minél gyengébbnek érzi magát egy államszervezet a közös ellenféllel szemben, annál inkább szükségét érzi a többi, hasonló államszervezet kollektív támogatásának. A heterogén részekből összetett, soknemzetiségű, feudális Habsburg-monarchia nem csak hatalmi pozíciót szerzett Németország és Itália politikai ellenőrzésével és egy sor nemzeti szabadságmozgalom eltorlaszolásával, hanem rettenő tehertételt is vállalt, amelynek már kezdeti, akkor felismerhető jelei is elegendők voltak ahhoz, hogy fokozottan óhajtsa a többi hatalom melléállását. A bécsi kongresszus után mindegyik nagyhatalom részéről törekvés nyilvánult meg az európai politika közös megszervezésére. De nem egyformán. Anglia diplomáciai együttműködést akart. Oroszország „szent” szövetséget minden európai állam között. Ausztria a nagyhatalmak olyan föderációs összefogását, amely valami központi irodával, hivatallal is rendelkezik. Schmalz szerint e kísérletek lényegében véve (a közép- és kisállamok kívülmaradását leszámítva) azért nem jártak tartós sikerrel, mert Metternich oly mértékben saját konzervatív elképzeléseinek szolgálatába állította az egész együttműködést, hogy az egy idő múlva már csak a három keleti nagyhatalom számára volt elfogadható, a két nyugati számára mind kevésbé, és így az egységes nagyhatalmi front két blokkra szakadt.⁵⁵ Persze, tegyük hozzá, mindegyik nagyhatalom politikája a forradalom ellen irányult. Csakhogy az, ami a három feudális nagyhatalom uralkodó osztályainak gazdasági-társadalmi feltételei szemszögéből az ilyen politika érdekében szükségesnek, elfogadhatónak minősül, az az izmosodó angol burzsoázia számára egyre szűkebb, egyre kevésbé elviselhető, egyre értelmetlenebb. Az európai együttműködés Metternichnél alapvetően azt jelenti, hogy a nagyhatalmak kormányai fogjanak össze a szabadságmozgalmak ellen, méghozzá olyan rendszabályok útján, amelyeket ő a Habsburg-monarchia feudális uralkodó osztályai és speciális politikai adottságai szempontjából szükségesnek tart. Elképzeléseinek indítékaira jellemző, hogy összeurópai, közös intézményként egy rendőri információs központot akart Párizsban létrehozni.⁵⁶

De ha ekkora volt 1815 után, főleg német és olasz vonatkozásban, a Habsburg-monarchia terhelése, ha Metternich egész rendszere ennyire keresztbe feküdt a történelem országútján, akkor miért maradhatott fenn 1815 nemzetközi struktúrája így, e fontos alkotóelemével együtt, több-kevesebb módosítással oly viszonylag hosszú időn át? S miért csak fokról-fokra alakult át, holott annyi polgári-nemzeti mozgalom irányult ellene egyszerre mindenfelől?

A restauráció által kialakított nemzetközi rendszer viszonylagos tartósságát nyilvánvalóan nem lehet egyszerűen Metternich vagy mások politikájából, ügyességéből vagy újfajta módszereiből magyaráznunk. Az ilyen tényezők motiválhatják a dolgok alakulását, de már ahhoz is bizonyos feltételek szükségesek, hogy alkalmazásuk egyáltalán lehetővé váljék. Az okot, úgy gon-

⁵⁵ Schmalz: i. m. 93. sk. l. *J.-H. Pirenne: La Sainte Alliance. Organisation mondiale de la paix européenne. I. köt. Les traités de paix, 1814—1915. Neuchâtel. 1946, 11. l.* szerint még a Szent Szövetségnek is Ausztria adta meg rá a maga „ellenforradalmi és antiliberális” jellegét, mert a Habsburg-hatalom „ne pourrait se maintenir que par une politique autocratique dont les principes pouvaient également servir la politique étrangère”.

⁵⁶ Wilhelm Schwarz: Die Heilige Allianz. Tragik eines europäischen Friedensbundes. Stuttgart. 1935. 123. l.

doljuk, ennél mélyebben kell keresnünk, mégpedig az európai, speciálisan a közép- és kelet-európai társadalmak viszonylagos fejletlenségében, közelebről: a polgári fejlődés során addig elért szintjük viszonylagos alacsonyágában, illetve, s nem kevésbé, e szint s vele az egész polgári fejlődés eltérő, egyenlőtlen voltában. Persze e jelenségek még mélyebb okai után is tovább nyomozhatnánk, ez azonban ezúttal szükségtelen. A fejlődés alacsony szintjéről beszélünk, mert hiszen Nyugat-Európa egyes részeit, főleg Angliát, Franciaországot, Németalföldet leszámítva a kontinens nagyobb részén, középső, de méginkább keleti területein erősen elmaradt gazdasági-társadalmi viszonyokkal találkozunk. Így hát ha adva is volt a polgári-nemzeti fejlődés országútja, a járműforgalom megindulása még jó ideig váratott magára. Azután a polgári fejlődés egyenlőtlenységéről beszélünk, mert emiatt a továbbiak során fokozott mértékben belejátszottak a nemzetközi politikába is a burzsoáziák történelmi szerepének azon ismeretes belső ellentmondásai, amelyek a XIX. század történetében oly világosan észlelhetők. Ma már nem szükséges bővebben, újra előadni, hogy az a burzsoázia, amely eleinte, mint forradalmi osztály, a néptömegekkel egy fronton harcol a feudalizmus ellen, hatalomra jutva nem más országok hasonló, polgári forradalmait segíti feltétlenül. Esetleg riválisként fordul ellene (mint Anglia Franciaország ellen), ha pedig már saját proletariátusának forradalmi követeléseivel találja szemben magát (mint a francia burzsoázia 1848 véres júniusán), akkor nemzetközi síkon sem lesz híve újabb, általános forradalmi nekilendülésnek, még akkor sem, ha az másutt csak a polgári-nemzeti mozgalmak győzelmét eredményezné. Elmaradtabb országokban pedig (mint a német államokban) a fejledő, de amúgyis elég erőtlen burzsoáziának a meglévő feudális erők elleni harcát máris fékezi az a félelem, amelyet a fejlettebb társadalmak, a védekezésbe hátráló burzsoáziák példája vált ki belőle. S ez csak növeli hajlamát a feudális erőkkel való megalakulásra. Elég itt arra a szerepre gondolnunk, amelyet Sybel szánt a nemzeti államnak a felső osztályok védelmében a néptömegek ellen, hogy lássuk: mint jutott szóhoz a történetírásban is az a liberális burzsoázia, amely 1848 után az abszolútizmus karjaiba menekült.⁵⁷ E feltételekből válik érthetővé a polgári-nemzeti egységmozgalmak szétválása „mérsekelt” liberális és forradalmi szárnyra, és a „porosz” típusú megoldás felülkerekedése a közép-európai nemzeti törekvésekben belül, valamint a limitált akciók végrehajtása általánosak helyett és az átalakulás több lépcsőben való, elhúzódó véghezvitele is.

1815 nemzetközi rendszerét mindenféle forradalmi mozgalom veszélyeztette. De nem egyformán. Ha saját, önálló, nemzeti államkereten belül győznek a polgári forradalom erői: az, mint 1830 és 1848 francia példája mutatta, közvetve kihatásaikban másutt is elindíthatott egy láncreakciót, de önmagában véve még nem változtatott a meglévő államrendszeren. Ez utóbbi nyilvánvalóan ott volt a polgári-nemzeti fejlődés jövőjével a legkevésbé összeegyeztethető, és elsősorban ott forgott veszélyben minden megmozdulástól, ahol a meglévő államalakulatok határaikkal keresztezték a kibontakozó nemzeti mozgalmakat. Vagy úgy, hogy részekre szabdalták őket és ezzel egységgé forrásukat gátolták, vagy pedig úgy, hogy egy nagyobb, közös keretben, másokkal együtt, külső vezetésnek rendelték alá. E két tünet, mint ismeretes, főleg a Habsburg-monarchiát jellemezte. A legbonyolultabb variációkban is annak éppen keleti részeit. 1815 és benne a monarchia status quo-ját azonban

⁵⁷ *Eduard Fueter: Geschichte der neueren Historiographie. München. 1925².*

mégsem a keletközép-európai, Duna vidéki, kisebb népek nemzeti mozgalmi veszélyeztetették elsősorban. Ez érthető Európa e részének sajátos feltételeiből, így abból, hogy e népek, egyenként, potenciálisan mind jóval kevesebb súlyt képviseltek, hogy gazdasági-társadalmi fejlődésük általában még lassabban, illetve még egyenlőtlenebbül haladt előre, és hogy nemzeti mozgalmuk (főleg olyan területeken, ahol egymással szembenálló társadalmi osztályok más etnikumot is képviseltek) egymással is dialektikus ellentétbe jutva bontakoztak ki. A restauráció nemzetközi államrendszerének leggyengébb pontjait, fő válságzónáját Németország és Itália képezte. A továbbiak során éppen ezen, viszonylag jobban fejlődő és (főleg a német esetben) nagy potenciális erőket magukban hordozó nemzeti mozgalmak váltak az európai politika legtöbb átalakítást követelő, fő problémáivá. 1815 nemzetközi egyensúlyi rendszere részben az olasz, de főként a német egység létrejöttével borult fel teljesen. A Habsburg-monarchia politikája elsősorban Németország és Itália felé irányult: előbb a hegemonia, vagy legalább valaminő vezető szerep megszerzésére, majd pedig annak fenntartására. Metternich tudta, hogy a német és az olasz kérdés a legnehezebb: lehetőleg ezekre koncentrálna a rendelkezésére álló politikai erőket. Magyarország, amely 1815 szemszögéből, mint a monarchia belső elemeinek egyike, nemzetközi problémát még nem képviselt, ehhez képest csak alárendelt jelentőséggel bírt számára, ha a Duna vidékén elsőnek kibontakozó magyar mozgalom, a reformellenzék gyors erősödése egyre növelte is aggodalmait. Az ő politikája és a Habsburg-monarchia 1815 rendszerébe illeszkedő egész politikai struktúrája viszont, mint közös ellenfél, mint a polgári-nemzeti mozgalmak közös akadálya, bizonyos politikai összefüggést teremtett a német, olasz és magyar nemzeti mozgalmak között, amely, objektíve, attól függetlenül is érvényesült, hogy az érdekeltek ennek mikor, minő mértékben voltak tudatában, de persze szubjektív tényezőkkal is kiegészült, midőn egyik a másikra (rendszerint, ha nem is mindig, inkább a magyar a németre vagy az olaszra) alapította reményeit. Az 1817 utáni német válságjelek után Magyarországon is erősödött a rendőuralom. A magyar reformellenzék kibontakozását nemzetközileg az tette könnyebbé, hogy a bécsi kormányzat erejét átmenetileg lekötötték az 1830-i francia forradalom nyomán kibontakozó német és olasz mozgalmak. A magyar politikát 1848 tavaszán és nyarán nem kis mértékben befolyásolták azon várakozások is, amelyek a német nemzeti egység rövidesen várható létrejöttéhez fűződtek. S midőn Bismarck 1866-ban legyőzte, Németországból kiszorította, de egyebekben megkímélte, sőt szükségesnek ítélte a Habsburg-monarchiát: sok vonatkozásban ez a tény szabta meg az 1867-i osztrák—magyar kiegyezés számára is a nemzetközi feltételeket.

Hátra van azonban még egy mozzanat, amelyről (kevés kivétellel) nem csak múlt századi, hanem mai történetírásunk is elég pontatlanul szokott szót ejteni. 1815 irodalmának bírálata során ehhez kell még röviden visszatérnünk. A Szent Szövetség létrejöttéről van szó.

Az „általános reactio politikája emeltetett főszabállyá a népek kormányzatában”, — írja e korszak magyar történetének legelső összefoglalásában Horváth Mihály. S hozzáteszi: e politika biztosítása céljából a három keleti nagyhatalom: Oroszország, Ausztria és Poroszország „szerződést is kötött, mely az új politikai rendszernek mintegy alapjául szolgálna”.⁵⁸ Legújabbban az egye-

⁵⁸ Horváth Mihály: Huszonöt év... I. köt. Bpest. 1886³. 20. l.

temi tankönyv összefoglaló szövege szintén azt állapítja meg, hogy a gazdasági, politikai és kulturális elnyomás nemzetközi rendszere az 1815 szeptemberében Sándor cár kezdeményezésére megkötött Szent Szövetségen alapult. Sőt, Horváth Mihályon túlmenően, ehhez még azt is hozzáteszi, hogy e „szövetséghez, amelyben a *szereződő* felek kölcsönösen segítséget ígértek egymásnak országaikat a jövőben fenyegető külső és belső haladó törekvések elfojtására, később Európa más uralkodói is csatlakoztak”.⁵⁹ A két időzetben mi emeltük ki azon kifejezéseket, amelyek szerződésről, szerződő felekről beszélnek.

A két munkát egymástól elválasztó, bő kilenc évtized alatt azonban a külföldi történetkutatás sok olyan adatot hozott napvilágra, amelynek segítségével ma már pontosabban felvázolhatjuk az európai elnyomás nemzetközi rendszerének geneziséét. A rendszer ellenforradalmi alapjellege, amelyet lényegében véve persze már Horváth Mihály is helyesen ismert fel, ha lehet: még határozottabb, realisabb körvonalakat nyer ezen adatok és a velük foglalkozó szakirodalom fényében. Kialakulását és szervezetét illetően azonban ma már nem hagyhatjuk figyelmen kívül azon részletkutatások eredményeit, amelyek elég kézzelfoghatóan tisztázták a különbséget a cár által kezdeményezett, 1815. szeptember 26-i nyilatkozat, meg az 1815. november 20-i négyhatalmi szerződés között.

A Szent Szövetségről szóló szeptember 26-i nyilatkozat egy előbeszédből és három pontból áll. Az előbeszédben az orosz, osztrák és porosz uralkodók kijelentik, hogy az elmúlt évek során szerzett meggyőződésük szerint politikai kapcsolataikban a keresztény vallás elveit, „az igazság, kegyesség és béke előírásait” kell szem előtt tartaniok, hiszen ők egyazon, nagy keresztény családnak kormányozzák három ágát, mint az isteni gondviselésnek, minden hatalom végső forrásának megbízottjai. Ezután az 1. pontban előadják, hogy „egy igazi és feloldhatatlan testvériség kötelékei által egyesítve” óhajtanak maradni, és hogy „minden alkalommal mindenütt” támogatást nyújtanak egymásnak. Majd a 2. pontban népeiknek is a keresztény vallás követését ajánlják figyelmébe, míg végül a 3. pontban közlik, hogy „szövetségükbe” hajlandók bevenni mindazokat, akik e „szent elveket” magukévá teszik, és egyúttal csatlakozásra hívnak fel „minden keresztény fejedelmet”.⁶⁰

E frázisokból nyilvánvalóan kitűnik, hogy a három uralkodó, mint Horváth Mihály írta, alattvalói irányában „a családtyai, patriarchalis, más szóval: kényuralmi, abszolút kormányelveket” kívánta követni.⁶¹ De kitűnik azon, külföldi diplomáciatörténeti irodalom által már régóta, elég egyöntetűen osztott vélemény helyessége is, hogy a Szent Szövetségről szóló szöveg *nem* volt tulajdonképpeni diplomáciai szerződés, nemzetközi egyezmény, „convention formelle”, amelyben a szerződő felek bizonyos esetre meghatározott kötelezettségeket vállalnak.⁶² Ez a szöveg inkább csak személyes jellegű, ho-

⁵⁹ Magyarország története. II. 1. köt. Magyarország története a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korában, 1790–1849. Szerk. Mérei Gyula, Spira György. Bpest. 1957. 155. l.

⁶⁰ *W. Alison Phillips*: i. m. 301. l.

⁶¹ *Horváth Mihály*: Magyarország történelme. VIII. köt. 481. l.

⁶² *R. B. Mowat*: i. m. 23–27. l. *Potjémkine*: i. m. 380. l. (ahol azonban nem esik szó az 1815. nov. 20-i szerződésről). *P. Renouvin*: Histoire des relations internationales, IV. köt. Paris. 1954. 42–47. l.—1814/15 szerződési rendszerének első csoportjába a tulajdonképpeni békeszerződések sorolhatók: az első párizsi béke (1814. máj. 30.), a bécsi kongresszus Acte final-ja (1815. jún. 9.) és a második párizsi béke (1815. nov. 20.).

mályos és kissé bőbeszédű nyilatkozat volt arról, hogy a három uralkodónak mi a véleménye a vallás és a politika kapcsolatáról és arról, hogy a keresztény fejedelmek általában, és ők hárman különösen, milyen támogatással tartoznak egymásnak. E támogatást nem szabályozza, nem is konkretizálja semmiféle *casus foederis*. Semmi nem határozza meg, hogy a támogatás milyen esetben, hogyan, milyen formában válnék esedékessé. Ez a szöveg önmagában véve így csak szándékok kinyilvánítását tartalmazza, minden határozott kötelezettség nélkül.

Persze a diplomáciatörténet-művelői nem szoktak tanácstalanul megöröpanni homályos szövegek és általános frázisok előtt. Ez esetben is igyekeztek kinyomozni a nyilatkozat létrejöttének körülményeit és azt, hogy a ködös fogalmazás milyen konkrét hatalmi célokat rejtett maga mögött.

Voltak, akik a cár politikai eszméinek fejlődését s főleg azt próbálták felderíteni, hogy minő hatásokra vezethetők nála vissza ezek az európai keresztény testvériségről és egységről kifejtett elképzelések.⁶³ A listán ott szerepel Czartoryski hg., aki az örök békét biztosító, általános föderáció gondolatát Oroszország vezető szerepével kötötte össze az európai politikában és az új nemzetközi jog kialakításában. Ott szerepel, a nemzetközi politika vallási teokratikus ideológiájának kidolgozói sorában, az ortodox egyházi hagyományok mellett, Joseph de Maistre, a szintén francia Saint Martin miszticizmusát⁶⁴ még a francia forradalom előtti időkből közvetítő, orosz Rodion Alexandrovics Koselev, a cár egyik bizalmas tanácsadója az 1810-es évek elején, továbbá az Adam Müller-féle német reakciós, romantikus államelméletet⁶⁵ folytató, müncheni Franz v. Baader, aki Napóleon első leverése után memorandumot nyújtott be az orosz, osztrák és porosz uralkodókhoz a nemzetközi viszonyok vallásos elveken alapuló megszervezéséről.⁶⁶ Ott szerepel végül a misztikus-kiliaisztikus jóslataival ez időben feltűnést keltő halti bárónő: Krüdenerné (Julia v. Krüdenen), akivel a cár 1815-ben sokat érintkezett, beszélgetett, bár nem konkrét politikai kérdésekről, és aki bizonyos személyes befolyással is volt a cásra, ha nem is oly mértékben mint a régi irodalom feltételezte.⁶⁷ Az ilyen hatáskutatás és eszmetörténeti nyomozás azonban még igen keveset nyújt önmagában. Alkalmas ugyan arra, hogy az ellenforradalmi törekvések általában keresztény romantika cím alá sorolt monarchikus-vallásos ideológiájának különböző elemeit és azok szövevényét részletesebben feltárja, de végül is legfeljebb csak arról győz meg bennünket, hogy a cár, politikai elképzelései

Második csoportjába pedig a szövetségi szerződések: a chaumonti szerződés (1814. márc. 1.), a bécsi szerződés (1815. márc. 25.) és a párizsi négyhatalmi szerződés (1815. nov. 20.). A Szent Szövetségről szóló nyilatkozat (1815. szept. 26.) egyik csoportba sem tartozik.

⁶³ H. Schaeder: Die dritte Koalition und die Heilige Allianz. Königsberg. 1934. Osteuropäische Forschungen, Neue Folge. 16. Bd. — K. Stahlin: Ideal und Wirklichkeit im letzten Jahrzehnt Alexanders I. Historische Zeitschrift, 1931.

⁶⁴ Saint Martin jellemző (Oroszországban is elterjedt) munkája az abszolutizmusról, mint az isteni akarat megvalósítójáról: Des erreurs et de la vérité (1775); vö. J. Claassen: L. St. Martin. Sein Leben und seine theosophischen Werke. Stuttgart. 1891.

⁶⁵ Adam Müller: Die Elemente der Staatskunst (1809). Hrsg. v. J. Baxa. Wien. 1922.

⁶⁶ Franz v. Baader: Über das durch die französische Revolution herbeigeführte Bedürfnis einer neuen und innigeren Verbindung der Religion mit der Politik. Sämtliche Werke. VI. köt. 11—28. l.

⁶⁷ Krüdenernéről, Sainte-Beuve bíráló hangú jellemzésére (Portraits de femmes) válaszul, részletes magasztalást írt Charles Eynard: Vie de Madame de Krudener. I—II. köt. Paris. 1849.

megfogalmazásakor, természet szerint, ezeket a rendelkezésére álló és neki megfelelő elemeket használta fel elsősorban.

A keresztény vallás, mint a társadalmi és politikai rend „egyetlen alapja”, az uralkodók ezen épülő összefogásának gondolatával együtt, ott szerepelt már abban a javaslatban, amelyet a cár a Bécsi Kongresszus első szakaszában, 1814 szilveszterén közölt Anglia, Ausztria és Poroszország megbízottjaival. E javaslattal a cár a Franciaország ellen alakult négyhatalmi koalíciót akarta újra megszilárdítani, de mint ismeretes, eredménytelenül: három nap múlva Anglia, Ausztria és Franciaország, Talleyrand javaslatára, titkos szerződést kötött a Szász- illetve Lengyelország birtokát óhajtó Porosz- illetve Oroszország ellen. Két hónap múlva a cár ismét a négyes szövetség, mint keresztény hatalmi összefogás megújítását szerette volna még a Kongresszuson elérni; Castlereagh azonban, aki előtt e kívánságát felvetette, elhelyett (tekintettel a francia szerződésre) mindössze olyan zárónyilatkozat közzétételét javasolta, amelyben a hatalmak általában kijelentik, hogy az új rendet, ha kell, fegyverrel is biztosítják.⁶⁸ Végül, Napóleon visszatérése és végleges bukása után, 1815 szeptemberében, a második párizsi béke kidolgozása és aláírása között írta meg a cár, a francia fővárosban, a Szent Szövetségről szóló nyilatkozat szövegét. Valószínű, hogy szándékát előre jelezte, majd a fogalmazványt is megmutatta Krüdenernének, a gondolatot azonban nem tőle vette.⁶⁹ A szöveget ezután Capo d'Istriával olvastatta el, aki, emlékiratai szerint, hiába próbálta megmagyarázni, hogy ez a diplomácia történetében merőben szokatlan, inkább manifestumba kívánczozó valami. A cár azzal tolta félre tanácsadója kételyeit, hogy ő már döntött: a szöveget alá fogja iratni az osztrák és a porosz uralkodóval, a többi hatalom csatlakozását pedig „majd a ti dolgotok” lesz elérni.⁷⁰

Ma már persze tudjuk, hogy I. Ferenc és IV. Frigyes Vilmos sem a cár eredeti fogalmazványát írta alá. Egyik sem akarta a cár óhaját visszautasítani. Miután azonban mindkettőnek aggályai voltak, Metternichet bízták meg a nyilatkozat átvizsgálásával és átjavításával. Egy svájci kutató 1928-ban egybevetette a szöveg két változatát: a bécsi levéltárban megtalált eredeti példányt, amelyet a cár I. Ferencnek átadott, és az utóbb, hivatalosan közzétett nyilatkozatét.⁷¹ Így meg tudta állapítani, miben álltak és milyen természetű aggá-

⁶⁸ Gentz Frigyes ki is dolgozta egy ilyenféle szöveg tervezetét; vö. *F. v. Gentz*: Tagebücher. I. köt. 1873. 443–446. l.

⁶⁹ *H. L. Empaytaz*: Notice sur Alexandre, Empereur de Russie. Genève. 1828. Paris. 1840². Nem látszik megbízhatónak Ch. Eynards azon állítása (i. m. II. 99. l.), amely szerint Capefigue látta volna a fogalmazvány azon eredetijét, a cár kézírásával, amelybe Krüdenerné írta volna bele, más javítások mellett, a Szent Szövetség kifejezést is.

⁷⁰ Capo d'Istria emlékiratát (Aperçu de ma vie) idézi *H. Schaefer*: i. m. 78. l. Capo d'Istria titkára, Alexander Sturdza, szintén arról ír, hogy főnöke kételkedett a vállalkozás sikerében, de engedett a cár akaratának. Oeuvres posthumes. III. köt. Paris. 1860, 346. l. Ezt támasztják alá Sturdza nővére: Roxandra Sturdza (a cárné udvarhölgye) emlékiratai is: Mémoires de la comtesse Edling, née Sturdza. Moscovie. 1888.

⁷¹ *W. Näf*: Zur Geschichte der Heiligen Allianz. Bern. 1928. Berner Untersuchungen zur allgemeinen Geschichte I. — Vö. *E. Knüpton*: The Origins of the Treaty of Holy Alliance. History, sept. 1941, 132–139. l. A Metternich körül folyt viták szélsőségeire jellemző, hogy míg *V. Bibl*: Metternich. Leipzig—Wien. 1938², 193. l. szerint a Szent Szövetségből Metternich csinált a népek ellen irányuló, fejedelmi szövetséget, addig *Schaefer*: i. m. 117. l. és ennek nyomán *H. v. Srbik*: Metternich der Staatsmann und der Mensch. III. köt. 86. l. szerint viszont a cári expanziót szolgáló Szent Szövetség Metternich kezében lett nemcsak a konzervativizmusnak, hanem a cári politika fékentartásának is „virtuóz módon használt politikai eszköze”.

lyokra mentek vissza Metternich változtatásai. Kitűnt, hogy Metternich részben valamennyire laicizálta a nyilatkozatot, amely eredetileg még szembeütőbben klerikális-romantikus jelleget viselt, részben pedig semlegesíteni igyekezett az esetleg veszélyessé válható általánosságokat meg a bennük rejlő ambíciókat. Kihagyta a múlt vallástalan politikájának elítélését és teljesen átalakította azt a formulát, hogy az aláíró fejedelmek ezentúl népeikkel együtt egyazon nemzet tagjai, hadaik egyazon sereg részei lesznek. Az új változatban már csak az uralkodókról esik szó, és egyetlen keresztény nemzet helyett csak egy nagy család három külön ágáról. Metternich e változtatásokkal, amelyeket több órás vita után tudott csak végül a cárral elfogadtatni, a nyilatkozatot saját politikája szemszögéből veszélytelenítette és egyúttal gyakorlatibb módon hozzáigazította az ellenforradalmi politika és propaganda, Ausztria és Poroszország által is képviselt, közös vonalához. Mint ismeretes, Gentz „politikai nullitásnak”, maga Metternich utóbb „hangzatos semminck” minősítette a nyilatkozatot, de azért kijavítva aláíratta, mert, mint Poroszország, Ausztria sem nélkülözhetette a cárral való együttműködést. A többi hatalom közül magától kimaradt Törökország (a szultán nem keresztény fejedelem), kitért a csatlakozás elől a pápa⁷² és, udvarias kerülő formula segítségével, Anglia is. Castlereagh megvető gúnnyal írt a cár vallási hajlamáról, amely, szerinte, zavart elmeállapotra vall, meg a Szent Szövetség ötletéről, mint „a felséges miszticizmus és értelmetlenség” jeléről⁷³. Szükségtelennek tartotta azonban emiatt az orosz — angol ellentétet kiélezni. Így azután azon a címen, hogy az alkotmány értelmében angol uralkodó nemzetközi dokumentumot egyedül alá nem írhat, a régensherceg mindössze személyes levélben közölte a cárral, hogy egyetért a nyilatkozatban kifejezett „érzelmekekkel”.

Ugyancsak 1815 őszén, Párizsban, de a Szent Szövetség ügyétől függetlenül folytak a tárgyalások a nagyhatalmak további nemzetközi együttműködésének módozatairól. Angol részről Castlereagh szövetség megkötését javasolta a négy győztes nagyhatalom között. Ez a terv részint, nyíltan, az esetleges francia forradalmi vagy revánskísérlet elleni védekezés, részint pedig, hallgatólag, a cári politika ellensúlyozása, korlátozása céljából készült. A cár e javaslatot a megbeszélések során két fontos mozzanattal akarta kibővíteni: (1) azzal, hogy a négy hatalom kölcsönösen garantálja egymás birtokállományát, sőt formáljon jogot a forradalmi kísérletek elleni közös beavatkozásra is, valamint (2) azzal, hogy a négy hatalom, politikája összeegyeztetése céljából, időről-időre tartson megbeszéléseket, nemzetközi konferenciákat.

A két kiegészítő javaslat közül az elsőt, a területi garancia és a kollektív beavatkozás elvét, a 2. párizsi béke biztosításán túlmenően, sem Castlereagh, sem Metternich nem találta elfogadhatónak. Castlereagh sem valami liberális szimpátiából, hanem azért, mert az ilyesmi az angol konzervatív nagybirtokos arisztokrácia szemszögéből túlzott mértékű kontinentális kötelezettségvállalásnak, az erősödő burzsoázia szemszögéből pedig a nyílt abszolutizmus túlzott mértékű támogatásának tűnt volna fel. Metternich sem azért, mintha nem helyeselte volna a forradalmak elleni intervenciót, hanem bizalmatlanságból a cári politika iránt, amely így állandó jogcímet nyerne arra, hogy Itália

⁷² A. Boudon: *Le Saint-Siège et la Russie. Leurs relations diplomatiques au XIXe siècle*. I. köt. Paris. 1922.

⁷³ „This piece of sublime mysticism and nonsense.” *Ch. K. Webster: British Diplomacy, 1813—1815. Select Documents*. London. 1921, 382. sk. 1., és *uő.*: *The Foreign Policy of Castlereagh, 1812—1815*. London. 1931.

vagy Németország ügyeibe bármikor beavatkozzék. Az 1815. november 20-án (a 2. francia békével egy napon) megkötött négyhatalmi szerződés, a négy győztes állam „állandó ligája” így tehát forma szerint csak a 2. párizsi békét biztosította Franciaországgal szemben. A szöveg úgy rendelkezett, hogy sem Napóleon, sem bármely rokona soha a francia trónra vissza nem térhet, és hogy ha Franciaországban forradalmi mozgalom ütné fel fejét, akkor a liga tagjai majd a francia királlyal együtt meg fogják tárgyalni, minő lépések szükségesek az általános nyugalom és saját biztonságuk védelmére. Óvatos fogalmazás, amely az adott esetre előírja ugyan a nagyhatalmak ellenforradalmi együttműködését, de még nem határozza meg az intervenció formáit.

A cár másik kiegészítő javaslata viszont annál eredményesebbnek bizonyult. Castlereagh ezt vette figyelembe éppen azon emlékezetes VI. pont megfogalmazásakor, amelynek alapján utóbb az aacheni, troppai és veronai nemzetközi kongresszusokat összehívták, és amelynek jellegéről, értékeléséről az előzőkben már szó esett. Mindez azonban még nyilvánvalóbbá teszi, hogy az új nemzetközi politikai rendszer alapjait, a most következő időszakra, nem a Szent Szövetségről készített nyilatkozat, hanem az 1815. november 20-i négyhatalmi szerződés rakta le. A nyilatkozat nem alapja és szabályozója volt tehát a nemzetközi politikai kapcsolatoknak, hanem csak egyik tünete, jele, valaminő változatban, olyan fő tendenciáknak, amelyek az európai politikában a következő évek során, a három keleti hatalom politikájában pedig még jóval tovább, valóban érvényesülésre törek.⁷⁴

Így már értjük, hogy Metternich minő formális alapon próbált utóbb, bukása után, emlékirataiban azzal védekezni, hogy a Szent Szövetség a valóságban nem is létezett, legfeljebb csak egy olyan morális, tehát nem politikai jellegű nyilatkozat alakjában, amelyről azután többé szó sem esett az európai politika gyakorlatában.⁷⁵ Azt is könnyű megértenünk azonban, hogy ez az érvelés, ha van is bizonyos alapja, ilyen módon mégsem más, mint játék a szavakkal. Először is azért, mert a nyilatkozat 1815-ben, ha csak tünetként is, de valóban létező, politikai tendenciákat jelzett, főleg a cár részéről. Azután azért, mert a benne jelentkező politikai probléma utóbb, az aacheni kongresszuson is felmerült. Végül és legfőképpen pedig azért, mert a reakciós politika lényegén még vajmi keveset változtat az, ha nem (mint tévesen hiszik) az egyik okmány, hanem más okmány vagy okmányok alapján érvényesül.

A Szent Szövetség meghirdetésében jelentkező politikai törekvéseket a régebbi irodalom hajlamos volt alábecsülni. Bourgeois szerint a cár ezzel Franciaországot akarta megnyerni, azért, hogy helyrehozza azon presztízsvéreséget, amelyet a bécsi kongresszuson a szász kérdésben szenvedett.⁷⁶ Az újabb nyugati irodalom már tovább jut: eszerint a cár Anglia ellensúlyozása céljából igyekezett e lépéssel Franciaországot és Spanyolországot meg-

⁷⁴ K. Griewank: i. m. 293. l. „Eine aktuelle rechtliche oder politische Bedeutung aber hat die Erklärung der Heiligen Allianz nicht gewonnen.” A magyar szerzők közül Wertheimer Ede: Békekongresszusok és békeszerződések a XIX. és XX. században. Bpest. 1918. 44–45. l. elég ritka kivételként hangsúlyozza, hogy az új nemzetközi rendszer az 1815. nov. 20-i szerződésen alapult, és hogy a Szent Szövetségnek „semmi nagyobb jelentősége nem volt az államok külső és belső életére”.

⁷⁵ Aus Metternichs nachgelassenen Papieren. I. köt. 1880. 216. l. „Geschichte der Heiligen Allianz”.

⁷⁶ E. Bourgeois: Manuel historique de la politique étrangère. II. köt. Paris. 1905. 596–597. l.

nyerni.⁷⁷ De akadt szerző, aki ennél jóval messzebbre, bírálói szerint a kelle-ténél is messzebbre ment és a Szent Szövetségnek nagyobb politikai jelentősé-
get tulajdonított, mint amelyet az egykor a valóságban képviselt.⁷⁸ E szerző
J.-H. Pirenne, abból indult ki, hogy helytelen figyelmünket az európai poli-
tikára korlátozni akkor, midőn világpolitikai méretű, az Európán kívüli
területekre is kiterjedő rivalitás folyt Oroszország és Anglia között a hegemóni-
át biztosító pozícióért. Anglia olyan rendszert akart kialakítani, amely Európán
kívül, a tengeren, az ő szupremáciáját biztosítja, Európán belül pedig
egymással tartja egyensúlyban a különböző hatalmakat. Oroszország viszont
olyan rendszert, amely Európában, a kontinensen biztosítja az ő szupremáciá-
ját, és Európán kívül, a tengeri hatalmakat tartja egymással egyensúlyban.
Anglia a négyes szövetséghez ragaszkodott, hogy az orosz politikát a konti-
nens színterére korlátozza: e szövetségben nem volt olyan tengeri hatalom,
amelyet Oroszország Anglia ellen fordíthatna, volt azonban olyan: Ausztria,
amelyet Anglia, adott esetben, Oroszország ellen felhasználhat. Oroszország
ezt a keretet igyekezett állandóan tágítani, és ennek eszköze lett volna a Szent
Szövetség, amelyhez a cár az Egyesült Államok csatlakozását is elnyerni
próbálta. A tengeren túli erőkre is támaszkodó orosz — porosz — németalföldi —
francia blokk, amelyhez Ausztria is igazodni kényszerülne, az egész világpo-
litika egyensúlyát a cári hatalom javára billentette volna. J.-H. Pirenne
szerint ez volt a Szent Szövetség célja. S ez csak azért maradt „platonikus”
elképzelés, szerinte, mert Anglia elzárkózott előle.

Ha el is tekintünk azonban az ilyen konstrukciók túlzásaitól, az kétség-
telen, hogy a cár 1815—1818 között megkísérelte a négyes szövetség kibővíté-
sét, általánosabb szövetségi rendszerrel való felváltását, és hogy ennek során
a Szent Szövetség gondolatát is megpróbálta újra felhasználni. Ami ismét
Metternich ellen bizonyít.

A cár törekvése világosan kitűnt az 1818. évi aacheni konferencián,
amelyet ő eredetileg nagyobb, általános európai kongresszus formájában sze-
retett volna megrendezni.⁷⁹ Ezt Anglia és Ausztria megakadályozta, nehogy
a cár esetleg a kisebb államok élére álljon. Az 1818. október 8-i orosz emlék-
irat azt fejtette ki, hogy a külső és belső, forradalmi veszéllyel szemben közös
biztonságra, ennek alátámasztása érdekében pedig általános szövetségre van
szükség. Tulajdonképpen már létezik is 1815 óta, a négyes szövetség vezetése
alatt, egy ilyen „alliance générale”. Ennek meglétét kell hát most határozott
formában deklarálni, azzal, hogy ez ad közös garanciát a területi *status quo*
és a legitim kormányzat számára. Amennyire helyeselte azonban Castlereagh
és Metternich, az egyik oldalon, a legitimitás elvét, éppoly határozottan sie-
tett hangsúlyozni azt, hogy ilyen általános szövetség sem 1815-ben, sem azóta
nem jött létre. Castlereagh válasz-memoranduma külön kitért arra, hogy a
Szent Szövetség, azon elveivel, amelyeket a különböző államok elfogadtak,
képezheti valami erkölcsi rendszer alapját az európai politika számára, tény-
leges nemzetközi szerződésnek azonban nem tekinthető, a nemzetközi politi-
kát nem ez, hanem csak a négyhatalmi szerződés szabályozza. Metternich nem

⁷⁷ P. Renouvin: i. m. 116—117. l.

⁷⁸ J.-H. Pirenne: i. m. 261—265. l.

⁷⁹ Az aacheni konferenciára: Webster: i. m. (Castlereagh), II. 3. fejezet. Schmalz:
i. m. 36—47. l. Schwarz: i. m. 121—147. l., aki azonban tévesen képze-
li a Szent Szövetség-
get valóban olyan „általános szövetségnek”, amelyet a cári diplomácia szeretett volna
létrehozni.

kevésbé határozottan jelentette ki, hogy csak *egy* szövetség van, a négyhatalmi.⁸⁰ A cár a konferencia végén még egyszer felvetette: ha a Szent Szövetség kötelezően elvállalt alapelvei még nem öltöttek ily gyakorlati, diplomáciai formát, akkor hát teremtsenek hozzájuk *most* ilyet. A kísérlet ezúttal is sikertelen maradt. De azt mindenképpen mutatja, hogy a Szent Szövetségről a cári politikában és az európai hatalmi játékokban 1815 után is szó esett.

Végül az is nyilvánvaló, hogy Metternich, midőn a Szent Szövetséget, utólag, hangzatos semminek, üres frázisnak nevezte, tulajdonképpen a saját politikája ellen felzúdult bírálat alól próbálta, nem is ügyetlenül, kihúzni a talajt. Mert ha igazában nem is volt Szent Szövetség, akkor elég meghökkenítően értelmetlen dolog a Szent Szövetség Metternich-féle politikája ellen mennydörögni. Metternich politikája azonban valóság volt attól függetlenül is, hogy a Szent Szövetség jelentősége mekkora. A félreértés onnan származik, hogy a Szent Szövetség, főleg a húszas évek küszöbétől, jelszó és szimbólum lett liberális körökben. A Szent Szövetség ötletében és nevében rejlő különleges propaganda-érték pontosan az eredeti elképzeléssel ellentétes irányban érvényesült. Minden haladó törekvés a Szent Szövetségben látta fő ellenfelét. Vele azonosította és róla is nevezte el az 1815-ben kialakult reakciós nemzetközi rendszert, amely eredetileg Angliát, majd Franciaországot is magában foglalta. Különösen pedig róla nevezte el a három keleti hatalom együttműködését a reakciós, intervencionista politika szolgálatában.⁸¹ A névadás persze maga is történelmi tény, amelytől nem lehet a polgárjogot megtagadni. De nem is menti fel a utókort, a kutatót, a fogalom pontos tartalmi meghatározásának és a részletek tisztázásának kötelezettsége alól.

Д. Кошару:

К критике исторической литературы о 1815 годе

Резюме

Венгерская национальная-либеральная историография XIX века не без основания критиковала реакционный характер системы, созданной в 1815 году, а также политики Меттерниха, однако в то же время она возражала без реального на то обоснования против того, что центр тяжести Габсбургской монархии в 1815 году не был перемещен в Венгрию. Настоящая статья показывает, что в этом факте проявлялось стремление историков, представлявших венгерское либеральное дворянство перенести на более ранний период времени требования и изменившиеся соотношения сил периода 1848—1867 гг. После 1848, 1859 и 1866 годов венгерскому дворянству удалось вырвать у Австрии уступки, но в 1815 году о таковом еще не могло быть речи. Политические движения 1790 года к этому времени уже пошли на убыль, а движения за реформы, развернувшиеся после 1830 года и приведшие к революции 1848 года, еще не были начаты. С венгерской стороны была

⁸⁰ „Es gibt nur eine Allianz, die Quadrupelallianz.“ Nachgelassene Papiere III. köt. 161. l.

⁸¹ *Schmalz*: i. m. 80. l. *W. Näf*: Die Idee der Heiligen Allianz bei Leopold von Gerlach. Zeitschrift für Schweizer Geschichte, XI. — Eckermannhoz 1827-ben írt levelében Goethe is megemlékezett az általános felzúdulásról a Szent Szövetség ellen, amely utóbbi ő egyébként, különös módon, jótékony és nagyszerű dolognak tartotta: „doch ist nie etwas Grösseres und für die Welt Wohltätigeres erfunden worden“. *W. Schwarz*: i. m. 261. l.

предпринята лишь единственная попытка обратиться к Венскому конгрессу — Гергей Берзевици, оставшийся еще в живых член поколения 1790 года, выдающийся экономист, подал предложение о том, чтобы гарантия свободного судоходства по Рейну была распространена и на Восточную Европу, прежде всего путем договоров между Австрией, Пруссией и Россией. Это предложение, оставшееся вконец безрезультатным, имело своей задачей найти выход к мировым рынкам для продуктов сельского хозяйства, прежде всего вина Венгрии. Разумеется это расхождение между исторической действительностью 1815 года и последовавшего за ней после полувека буржуазного-национального отклика не является своеобразием венгерской историографии. Такое же явление наблюдается и в немецкой и итальянской историографии и вообще при каждом национальном движении, ибо все они имеют тенденцию переоценить значение и силу своих начал. Еще более общие тенденции были выражены с другой стороны, в попытках, направленных (уже в XX веке, в период мировых войн) на полную реабилитацию и апологию системы 1815 года и политики Меттерниха. Последние историки выражали стремления тех общественных классов, которые искали защиту против революционного движения своего времени и к этому образцу, рецепт — в политике Меттерниха, сохранившей «спокойствие» и «стабильность». После первой мировой войны историки дипломаты все чаще заговаривали о том, что 1815-й год создал прочную и органическую европейскую систему, через длительное время обеспечивав мир и ввел новые методы (международные конгрессы и т. д.). Бесспорно: после французской революции и наполеоновских войн «ансьен режим» был невозможным. Новые элементы международной политики однако, были инспирированы в первую очередь общим страхом, совместной защитой против революции. Отсюда новые формы сотрудничества между крупными державам, «европейский» характер политики. Относительная стабильность международной системы реставрации, однако, может быть объяснена не просто политикой, а главным образом неравномерным характером развития экономики и политики Европы, относительной отсталостью Центральной и Восточной Европы. Статья в заключение анализирует декларацию о создании Священного Союза от 26 сентября 1815 года, подчеркивая в противовес некоторым авторам, что международная система последующих лет покоилась не на этом документе, а на подписанном 20 ноября 1815 года договоре четырех держав.

D. Kosáry:

Remarques critiques sur la littérature de l'histoire de 1815

Résumé

C'est à juste titre que l'historiographie hongroise nationale-libérale du XIXe siècle soumit à la critique l'aspect réactionnaire du régime de 1815 et celui de la politique de Metternich. Elle n'avait cependant aucune raison à se plaindre de ce que le centre de gravité de la Monarchie des Habsbourg ne se déplaçât en 1815 sur la Hongrie. La présente étude arrive à démontrer que les historiens représentant la noblesse hongroise libérale cherchaient à projeter sous ce rapport les revendications et les conditions de forces changées de l'époque, couvrant les années 1848—1867, aux temps antérieurs. Après 1848, 1859 et 1866 la noblesse hongroise réussit à contraindre l'Autriche à des concessions ce qui ne fut point le cas en 1815. Les mouvements politiques éclatés en 1790 se virent éteints à cette époque, où les mouvements de réforme développés après 1830 et ayant conduit à la révolution de 1848 n'en furent pas encore à leurs débuts. L'unique tentative faite par la Hongrie pour s'adresser au Congrès de Vienne fut celle essayée par Gergely Berzeviczy, l'économiste renommé, resté seul en vie de la génération de 1790, qui y soumit une proposition suggérant la garantie du libre commerce non seulement sur le Rhin mais aussi à l'Est et au Nord de l'Europe et cela en premier lieu avec l'aide des accords conclus avec l'Autriche, la Prusse et la Russie. Cette proposition, n'ayant d'ailleurs enregistré aucun résultat, se proposa d'assurer aux produits agricoles et aux vins de la Hongrie des chemins vers le marché mondial. Il est évident cependant que cette divergence ayant existé entre la vérité historique 1815 et son écho retenti au bout d'un demi siècle dans les milieux bourgeois-nationaux ne s'affirma pas être une particularité de l'historiographie hongroise. On la retrouve dans celles allemande et italienne pour caractériser en général tous les mouvements nationaux, vu que tous sont enclins à surestimer

l'importance et les conditions de forces de leurs débuts. D'un aspect encore plus général sont les tendances qui à l'autre côté s'expriment dans les essais qui au XXe siècle, époque des guerres mondiales, tendent à la réhabilitation totale et à l'exaltation du régime de 1815 et de la politique de Metternich. Ces historiens furent les porte-parole des aspirations des classes sociales qui cherchaient à se défendre contre les mouvements révolutionnaires de leur époque tout en prenant comme modèle la politique de Metternich maintenant «le calme» et «la stabilité». Après la première guerre mondiale les spécialistes de l'histoire de la diplomatie ne cessaient d'insister sur la stabilité et la cohérence du système européen créé en 1815, de rappeler la paix durable assurée par lui et les nouvelles méthodes (congrès internationaux, etc.) dont il prit l'initiative. Certes, à l'époque succédant à la révolution française et aux guerres napoléoniennes l'ancien régime ne pouvait être restauré dans son intégrité. Cependant les nouveaux aspects de la politique internationale remontèrent en premier lieu à une crainte commune éprouvée à l'égard de la révolution, à l'idée d'une défense commune à forger à son encontre. D'où les nouvelles formes d'une coopération entre les puissances et le caractère «européen» de la politique. Mais la stabilité relative du régime international de la restauration ne trouve pas son explication tout simplement dans la politique, mais plutôt dans le caractère inégal de l'évolution économique et sociale en Europe, dans l'état relativement arriéré de l'Europe centrale et orientale. Pour terminer l'étude consacre une analyse à la déclaration du 26 septembre 1815 concernant la Sainte-Alliance et n'omet pas d'accentuer — au contraire de certains auteurs — que cette déclaration ne constitua point les fondements du régime international des années suivantes; ce régime se trouva fondé sur les accords quadripartites du 20 novembre 1815.